

BULGARİSTAN TÜRK AĞIZLARININ SINIFLANDIRILMASI ÜZERİNE

GYULA NÉMETH

1. SORUNUN ARAŞTIRMA TARİHİ

Başlıkta işaret edilmiş olan sorunu ortaya attığımızda bizi ihtiyatlı olmaya davet eden iki düşünce belirir hemen. Bunlardan biri şu ilkesel tez, ağız bölgelerinin sınırlandırılmasının zorunlu oluşu sorunu; öbürü ise Rumeli Türk ağızlarını pek az tanımamız olgusu. Aşağıdaki yorumları getirmeye yine de cesaret ediyorsam bunu haklı gösterecek iyi bir nedenim var ("Rumeli" sözüyle Türkçenin Balkan ağızlarını kastediyorum ve Rumeli sözünü bu anlamda kullanıyorum).

Başlığın da gösterdiği gibi özellikle Bulgaristan Türk ağızlarının sınıflandırılması üzerine konuşmak istiyorum. Bunun nedeni çok basit : Bu bölge biraz daha emin adımlarla dolaşabildiğim bir bölgedir. Fakat bütün Rumeli Türk ağızlarının sınıflandırılması sorununa da değinmeye izin veren güvenilir verilerim olduğu için bu sorunla da ilgilenmekten kaçınamayacağım.

İlkin literatürü gözden geçireceğim (Karş. TADEUSZ KOWALSKI, *Le turcs de la Bulgarie du nord-est*, 1 vd. ve J. ECKMANN : *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar*, I, 1 vd.).

MOŠKOV'un Gagavuzca araştırmaları, RADLOFF'un yaydığı *Obraztsı narodnoy literaturı tyurskih plemen'in* X. cildinde (1904) yalnızca bir gereç derlemesi olarak görünür (Gagavuzcanın sorunlarının incelenmesi ve burada yer alan literatürün tanıtılması konusunda bkz. N. K. DMITRIEV *Gagausische Lautlehre* adlı incelemesi : *Archiv Orientalni* IV, 1932, V, 1933).

Demek ki söze kronolojik olarak IGNÁCZ KÚNOS'un "Rumelisch-türkische Sprichwörter" adlı makalesiyle başlamak gerekiyor (KSz VII, 1906, 66-83), fakat bu, ağız araştırmaları için, yazarın sözlerinden (67. s.) doğrudan doğruya bu amaçla hazırlandığı anlaşılıyorsa da, kullanışlı değildir. KÚNOS'ün 300 kadar atasözünü, Tuna kıyısındaki birçok yerleşme merkezinde derlemiştir. Bunları abece sırasına göre veriyor ve hiçbir yerde hangisini nerede derlediğini belirtmiyor. Bu atasözleri ortak Türkçeyi yansıtmaktadır, halk dili özellikleri göstermemektedir (*dağlatrı* 'dağları', *ağzını* 'ağzını' gibi sözlerde γ 'nin önemi yoktur).

Viyana Akademisine gönderdiği iki kısa bildiri de – anlaşılması biraz zor bir biçimde – ünlü önündeki r'nin yitmesini ve şimdiki zaman eki –yor'un değişim-

lerini esas alarak Bulgaristan'ın kuzeydoğusundaki Türk ağızlarını sınıflandırmayı deneyen D. G. GADŽANOV, Bulgaristan Türk ağızlarıyla sistemli olarak ilgilenmeye çalışmıştır.¹ Bulgaristan'dan ilk bilimsel Türkçe metin yayımını ST. MLADENOV'un ZDMG'nin LXVIII. cildindeki (687-694. s.) "Ein Beitrag zum türkischen Sprichwörtertschatz" adlı bir makalesinde görüyoruz. Bu makale özellikle folkloristique açıdan değerlidir; MLADENOV, yayımlanan atasözlerinin - bazan birtakım ayrılıklar olmasına karşın - Bulgarcada da bulunduğunu gösteriyor. Gerecin dialektologique açıdan kullanışlı olup olmadığına gelince, metinlerin transkripsiyonu fonetikse de, konuşan kişiler Türk değil Bulgardır. Bunun yanı sıra derlemede örneklenen ağızların karakteristik özellikleri açıkça ortaya çıkmıyor; çünkü, konuşan kimse-lerin bir bölümünün hangi ağız konuştukları konusunda aydınlatılmıyoruz. Örneğin bunlardan biri, Razgrad'da doğmuş ve Vidin'de çalışmakta olan Bončev, *galpağima* 'kalpağım' (45.) Vidin ağızı yanı sıra, "*dōduuna pişman olmuş*" deyimini (19. satır) Razgrad ağızıyla söylemektedir. Derleme yapılan başka bir kişi, "Edirne çevresinde doğmuş ve bugün Karnobat yöresinde, Güney Bulgaristan'da yaşayan" İvančev, "*bürek*" biçimini kullanıyor (26. satır). Karnobat'ta ve derlemeyi yaptığımız bütün Güney Bulgaristan'da kelimenin biçimi "*börek*"tir. *Bürek* Edirne biçimi midir? Pek olası değil. Vidin'de "*burek*" deniyor (Makaleme bkz. Roczn. Or. XVII, 115) Vraca'da *bürek*. Bunlara karşın MLADENOV'un yazısı belli birtakım sorunlarda *dialektologique* amaçlarla da kullanılabilir.

KOWALSKI, Osmanlı Türkçesinin dialektologique sorunlarını gözden geçirirken (EnzIsl. IV, "Türken" maddesinde, 1931-32) "Bazı bölgelerden dil kayıtları" adlı bölümde, "3- Bulgaristan"ın girişinde yalnızca S. ČILINGIROV'un "Turski poslovice pogovorki i charakterni izrazi (Bulletin du Musée National d'Ethnographie de Sofia, II, 157-71; III, 59-65, Sofia, 1922-23) adlı makalesini anıyor.

Bu deyim derlemesinde metinler ve 455 atasözü Bulgar yazısıyla, ama fonetik olarak verilmiştir. Yani büyük ölçüde mükemmel olması gerekiyor. Ama ağız sınıflandırmasına geldiğimizde derlemenin kullanışlılığı çok azdır, hatta düpedüz olanaksızlaşır; çünkü birtakım deyişlerin derlendiği yer verilmemiştir. Yazar yalnızca, derleme yapılan kişileri bir bölümünün Makedonya'

¹ Vorläufiger Bericht über eine im Auftrag der Balkan - Kommission der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien durch Nordost - Bulgarien unternommene Reise zum Zwecke von türkischen Dialektstudien. Unternommen von D. G. GADZANOV (Cadanov oku). Aus dem Anzeiger der philos. - hist. Kl. der k. Ak. d. W. vom 8. Febr. (Jahrgang 1911, Nr. V.). Balkan Kommission der k. Ak. d. W. in Wien. 15. s. - Zweiter vorl. Ber. über die ergänzende Untersuchung der türkischen Elemente im nordöstlichen Bulgarien in sprachlicher, kultureller und ethnographischer Beziehung. Unternommen im Jahre 1911 von D. G. GADZANOV. Aus dem Anz. d. ph. - h. Ak. d. w. vom 24. Jan. (Jahrg. 1912, Nr. III). Wien (Balkan - Komm. der k. Ak. d. W.) 1912. 8. s.

dan, bir bölümünün de Bulgaristan'dan olduklarını söyler. Demek ki derleme, kullanılabilir gereçten çok, sorun sunar. Fonetik özelliklerini özenli bir incelemesinde N. K. DMITRIEV işlemiştir (Zametki po bolgarsko-turetskim govoram. DOKL. AK. N. SSCB. = DAN B 1927, 210-15. s.). Bu arada şunu da söyleyelim, folkloristique açıdan MLADENOV'un ki kadar ČILINGIROV'un gereci de önemlidir; her ne kadar yer işaretlemelerinin eksikliği burada da duyulmaktaysa da (MLADENOV – gördüğümüz gibi – metinlerini derlediği yeri tam olarak veriyor).

Osmanlı Türkçesi diyalektolojisinin yöntemli araştırması TADEUSZ KOWALSKI'nin çalışmalarıyla başlıyor. “Zagadki ludowe tureckie (Enigmes populaires turques)” adlı makalesi 1919'da Polonya Akademisinde yayımlandı. Bunu, Osmanlı Türkçesinin diyalektolojisi üzerine yaptığı bir dizi değerli araştırma izledi (KOWALSKI'nin eserlerinin bibliyografyası Roczn. Or. XVII. cildinde). Zagadki, gereç bakımından zayıf bir içeriği olsa da sorunumuz açısından güvenilir bir kaynaktır: Makedonya'dan (Tetovo = Kalkandelen, Radoviš) ve Kuzey Yunanistan'dan (Xanthi) bilmece masallar. KOWALSKI'nin 1926'da yaydığı WZKM XXXIII. cildindeki “Osmanisch-türkische Volkslieder aus Mazedonien” (Radoviš) bizim için özellikle önemlidir.

KOWALSKI'nin “Le tures et la langue turque de la Bulgarie du nord-est” adlı (PAU, Mém. de la Commission Orientaliste, No. 16, 28. s.), Kuzeydoğu Bulgaristan Türk ağızlarına ilişkin çok önemli belirlemeler içeren, ama ne yazık ki gereç vermeyen çalışması 1933'te yayımlandı (Jacob ve Bonelli Armağanlarında KOWALSKI biraz gereç verir). Ama bizim açımızdan KOWALSKI'nin makalesi bu durumuyla da çok kullanışlıdır. Bu yazıda, Bulgaristan'ın kuzeydoğu Türkçe ağızlarının bütünlüğü olan bir dil alanı yarattığını belirlemiştir. O, bu alana Tuna Türkleri adını verir, ama ben bu terimi kullanamıyorum, çünkü göreceğimiz gibi Bulgaristan'ın Tuna boyu Türk ağızları iki bölüme ayrılmaktadır.

Son bir sistemli Türkçe ağız derlememiz daha var Kőrösi Csoma Archivum'un III. cildinde. Bu, JÁNOS ECKMANN'dan Varna Türk ağzının ayrıntılı bir derlemesi ve yine onun yaptığı, Köprülü Armağanlarından birinde yer alan Razgrad Ağzı'nın derlemesidir (Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I, 1950, 1-25).

1927'den beri Bulgaristan Türk ağızlarıyla ben de ilgileniyorum. Yaz tatillerinde Bulgaristan'ın çeşitli bölgelerinde Bulgar Türklerini tanımak için kilometrelerce yol katettim. Kolarovgrad'ı (Şumla), Stalin'i (Varna), Stalin çevresindeki Gagavuz köylerini, Razgrad'ı, Omurtag'ı (Osman-Pazar), Burgaz'ı ve eski Vidin'i gezdim. İlk yolculuklarımda aldığım notlar azdı. Ama 1931'de Vidin ağzını tanıdığım ve orada metin derlemesi için özellikle elverişli görünen yaşlı bir kadın bulunca Vidin ağzını derlemesine araştırmaya karar verdim.

Bu ağız yok olmak üzere. 1931'de ancak birkaç yüz aile (200-300) konuşuyordu artık, onların da sayısı göç sonucu sürekli azalıyordu. Şimdi duyuyorum ki Vidin'de artık pek az Türk var.

Daha 1931'de pek çok metin derlemiştim Vidin'de. 1934, 1936, 1937 ve 1938'de yaz tatillerinde tekrar gittim; hem yeni metinler derlemek hem de eski derlemeleri düzeltmek için. 1939'da da niyetim yine Vidin'e gitmekti, ama yaklaşan savaş tehlikesi yüzünden planımı gerçekleştirmeyi uygun bulmadım.

Bu yolculukların sonucu, aşağı yukarı yirmi beş formalık "Türkische Studien aus Vidin" adlı bir çalışma. On beş yılı aşkın bir zamandır hazır ama, diğer işlerim yüzünden birkaç eksliğini tamamlamaya, son düzeltmeleri yapmaya elim değmedi. Bu arada çeşitli dergi ve armağan kitaplarda Vidin araştırmalarım üzerine sekiz makale yazdığımı belirteyim.²

Derlediğim metinlerin neredeyse tümü yukarda anılan kadından, Hacer (Hadžer) Abladan dinlediklerim. Bu yöntemin avantajları da var dezavantajları da, ama hiçbir zaman temelden yoksun değildir. Ayrıca pek çok kişinin konuşmasını dinlemeye çaba gösterdim ve bu ağzın olayları üzerine pek çok kimseyle konuşmuştum; en başta da, Vidin'de doğan ve ortaöğrenimini o zaman Vidin'de tamamlayan Ankara Üniversitesi profesörlerinden HASAN EREN'le. Bu ağzı çok iyi bilen biri olarak bütün metinlerimi gözden geçirdi ve yeniden yazdı.

Hacer Abladan, önce mümkün olduğunca çok masal derledim, ondan sonra da türküler ve bilmeceler. Daha sonra da 1938'de Vidin Türklerinin hayatına ait, dilcilik açısından masalların, yerleşmiş deyişlerini göstermediği için özellikle yararlı olan metinler kaydettim.

Vidin-Türk ağzından söz eden çalışmamı derlerken Vidin Türk ağzının Balkan yarımadasının Türk ağızları içinde nasıl bir yeri olduğu sorunu da ortaya çıktı. İlk bakışta şu kadarı açık ki, bu ağız KOWALSKI'nin incelediği kuzeydoğu ağızlarından keskin bir biçimde ayrılıyor. Bir başka açık olan yan,

² 1. Emphatische Formen in der türkischen Mundart von Vidin. Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli, N. S. I. (Bonelli Armağanı) Roma, 1940-2. La cérémonie du tewhid a Vidin. Ignace Goldziher Nemoral Volumé. I Budapest, 1948. - 3. (Aynı makalenin Macarcası :) A mohamedân vállasgyakorlat népi formáinak ismeretéhez. (A tehvit szertartása Vidinben.) Ethnographia - Népelet LIX (1949). 4. Die Zeremonie des mevlud in Vidin. Acta Or. Hung. I (1951). - 5. (8. yüzyıl Macarcasıyla :) A kevert nyelvrendszer kérédséhez. (Az oszman - török nyelv kéttös rendszere). Az MTA Nyelv - és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. II (1952). 6. Ein türkischer Text aus Vidin über die Pilgerfahrt. Documenta Islamica Inedita (Hartmann Armağanı). Berlin 1952. - 7. Le passage ö ü dans les parlers tures de la Roumélie bnorduest. Roczn. Or. XVII (1953) (Kowalski Armağanı). 8. Zur Kenntnis der Mischsprachen (Das doppelte Sprachsystem des Osmanischen). Acta Linguistica Hung. III (1953).

Adakale ağzıyla büyük ölçüde uyuşması.³ Literatürden, eski Bosna Türk ağzının yine Vidin ve Adakale ağız alanına girdiğini de kısa zamanda belirledim. Bosna ağız alanı üstüne ne yazık ki yalnızca kırık dökük, daha çok da eski derlemelerimiz var, ama bu ağza ait bilgilerimizin gelecekte daha da artacağı umulur. N. K. DMITRIEV⁴ bu alanda yararlı çalışmalar yaptı. Sonuç olarak Makedonya Türk ağız bölgesinin de yukardaki ağızlara yakın çizgiler gösterdiği açığa çıktı.

Bulgar Akademisinin 30 Mart 1953 günkü oturumunda bu konudan söz ettim. Balkan yarımadasının Türk ağızlarının iki gruba ayrılabilceğini; bir doğu ve bir de Vidin'de, Adakale'de, Bosna'da ve Makedonya'da konuşulan batı grubu olmak üzere iki gruba ayrılabilceği görüşümü dile getirdim. İki ağza birbirinden, göze çarpan dört beş çizginin ayırdığını söyledim.

Konferansımdan birkaç gün sonra Bulgar Akademisi batı Bulgaristan'a Bulgaristan'ın en zengin meyveliklerinin bulunduğu Küstendil'e (Köstence) gitme olanağı sağladı. Orada büyük bir hayretle anladım ki, Köstence ağzı da belirttiğim batı ağız alanı içinde yer alıyor. Hemen orada, Bulgaristan'a yeniden gelmeye ve işin esaslı bir biçimde ardına düşmeye karar verdim. 1954 Ekiminde ve Kasımında Macar Bilimler Akademisi ve Sofya'daki Kültürel İlişkiler Kurulu'nun yardımıyla Bulgaristan'da Türk halk dilini araştırmak amacıyla altı hafta kaldım.

Sofya'ya vardığım zaman, Sofya Üniversitesindeki Türk öğrencilere Türk edebiyatı dersleri veren RIZA MOLLOV bana eski Sofya Türk ağzını konuşan hâlâ birkaç ailenin bulunduğunu söyledi. Ve anlattığı Sofya ağzına ilişkin özellikler, Sofya Türk ağzının da batı ağız alanı içine girdiğini kanıtladı. Birkaç gün sonra Bulgaristan Türklerine ilişkin birtakım konuları sormak için Sofya başmüftüsünü makamında ziyaret ettim. Bu fırsatla, müftülüğün yöneticilerinden biri olan ve Bulgaristan'ın çeşitli kentlerinde uzun zaman müftülük yapan ve Bulgaristan Türk ağızları üstüne yoğun bilgiler edinmiş olan MUSTAFA ABDÜLÂZİZ bana Vidin ağzının – MUSTAFA ABDÜLÂZİZ burada da birkaç yıl müftülük yapmış – Küstendil dışında Sofya'da ve Sofya'nın kuzeyine düşen Vraca'da da konuşulduğunu bildirdi.

Bu bilgiler üzerine planımı değiştirdim. Daha doğrusu, ilkin Küstendil'de birkaç hafta geçirmeye karar verdim. Şimdi, Bulgaristan Türk ağız bölgesinin

³ IGNÁCZ KÚNAS, Ada - kalei török népdalok. Budapest (Akad.), 1906. Éртекезések a nyelv - és széptudományok köréből, XIX. c. 7. sayı. - IGNÁCZ KÚNOS, Materialien zur Kenntnis des Rumelischen Türkisch. Teil I, II. Türkische Volksmarchen aus Adakale. Beitrag zum Studium der türkischen Sprache und Literatur, herausgeg. von I. KÚNOS und Fr. GIESE, Bd. II. Leipzig - New - York, 1907 (Kısaltılmışı : Vm.).

⁴ OTTO BLAU - Bosnisch - türkische Sprachdenkmaler. Leipzig, 1868. Abh. f. die Kunde des Morgenl. V. Bd. No 2. - SAX : ZDMG XVI (1862), 757-59, XVII (1863), 380-82. - N. K. DMITRIEV, Etyudı po serbsko - turetskomu yazıkovomu vzaimodeistviyu. DAN B 1928 : I. 17-22; II. 268-75; 1929 : III. 89-95; IV. 103-108.

mümkün olduğu kadar daha çok merkezine gitmek ve bu bölgenin hangi kesimlerinde doğu ve hangi kesimlerinde, batı ağız konuşulduğunu görmek daha uygun görünüyordu. Gerçi batı ağız konusunda KÜNOS'un kapsamlı Adakale derlemeleri ve benim, daha yayımlanmamış olsa da, Vidin araştırmaları elimizdeydi. Bu durumda batı ağız bölgesinin bir üçüncü noktasını, Küstendil'i daha yakından tanımam önemli görünmüyordu.

Böylece bundan sonraki beş hafta içinde Bulgaristan Türk dil bölgesinin yirmi sekiz merkezini gezdim. Dil derlemelerimin daha sağlam olması için RIZA MOLLOV'u da yanıma aldım, ayrıca onun Sofya Üniversitesinde Türk öğrencilere Türk dili dersleri veren karısı MEFKÛRE MOLLOVA'yı ve asistanım GYÖRGY HAZAI'yi de götürdüm. Üçümüz derlemeleri yaptık ve sorunları tartıştık.⁵

Şu yerleşme merkezlerini gezdik : Sofya, Plovdiv (Türkçe Filibe), Peštëra (T. Peštëre), Asenovgrad (eski adı Stanimaka, Türk adı Asenograd), K^{brd}rdžali, Dobrovolec (Büyük Ercili, Kırçali'ye pek uzak olmayan küçük bir köy), Stara Zagora (T. Eski Zāra), Kazanlık (T. Kızanlık), Levskigrad, eski Karlovo (T. Karlova), Sliven (T. Slimne, Isli-mne), Jambol, Karnobat (T. Karnabat, eskiden Karin-ova), Aytos (T. Aydos), Burgas, Stalin (eski Varna), Balçık, Gorna Orechovica (T. Yukarı Rausa), Tırnova, Svištov (T. Zıştevi, Šišto), Pleven (T. Plevne), Stanke Dimitrov (eski Dupnica), Küstendil, Breznik, Mezdra, Vraca, Orechovo (T. Rāva), eski adları Ferdinand ve Kutlovica (T. Kutlovca) olan Michajlovgrad, Berkovica (T. Berkovsa), Blageovgrad (eski Gorna Džumaja, Türkçe Džumā'yı-bālā). Bunun dışında Plovdiv'de Kuklen ağız üzerine, Peštëra'da Yeni Māle ağız üzerine, Svištov'da Nikāpoly ağız üzerine (Türkçe Nobel, Nigbol), Pleven'de Lom ağız üzerine, Sofya'da Skoplje (Üsküb) ağız üzerine notlar alma fırsatını da bulduk.

Doğal olarak her yerde gidemediğimiz yerlerin ağızları üstüne bilgi edinmeye çalıştık, ama bu konuda ihtiyatlı olmak gerekiyordu. MUSTAFA ABDÛLĀZİZ'in Sofya, Vraca, ayrıca Gocedelčev (= Nevrokop), İchtiman, Tatar-Pazardžik ve Bosna ağız üzerine verdiği bilgiler en değerli olanlardı. Eski Skoplje belediye başkanı, şimdi Kolarov kütüphanesinin doğu bölümünde çalışan DIM. ŠALEV Makedonya ağızları üzerine önemli bilgiler verdi. Söylediğine göre Skoplje'de, Kumanovo'da, Veles'de (= Köprülü), Stip'te (İştıp), Tetovo'da (= Kalkandelen), Gostivar'da aynı Türk ağızını konuşuyorlar (karş. KOWALSKI : WZKM XXXIII, 169, 7. satır vd.).

Çeşitli güçlüklerle göğüs germemiz gerekti.

En başta da derleme yapılacak kişileri bulmak kolay olmadı. Etnografik haritaların işaret ettiği pekçok yerde bugün artık Türkler ya hiç yoktu ya da

⁵ Bana eşlik edenlere yardımları için burada da şükranlarımı sunarım. Ayrıca, Bulgar Bilim Akademisine, Sofya'daki Kültürel İlişkiler Kuruluna Bulgar makamlarına, derleme yaptığımız Türklere ve çalışmamda bana destek olan herkese teşekkür ederim.

birkaç aile kalmıştı. Bu nedenle Stanke Dmitrov'da, Breznik'te Mezdra'da Türkleri bulamadık. Tr^{bn}'a gitmedik; çünkü Breznik'te güvenilir kaynaklardan orada artık Türklerin bulunmadığını öğrendik. Sofya'da, Burgas'da, Gorna Orechovica'da, Küstendil'de, Michajlovgrad'da, Berkovica'da ve Blageovgrad'da (burada yalnızca birkaç kişi) birkaç aile ancak yaşıyor.

Böyle yerlerde derleme yapılan kişilerden alınan verileri büyük bir dikkatle incelemek gerekiyor. Aile içinde hâlâ Türkçe konuşuyorlar, ama dilleri daha büyük bir Türkçe topluluğuna dayanmıyor, kolayca başka Türk ağızlarının etkisi altına giriyorlar. Aile dışında hep Bulgarca konuşuyorlar, yalnız Bulgarca okuyorlar ve Bulgar dil fromları içinde düşünüyorlar.

Zamanın kısa oluşu ikinci zorluk idi. Beş hafta içinde Bulgaristan'ın çok değişik yörelerinde bulunan aşağı yukarı otuz yere gittik ve zamanımızın büyük bölümü yolculukla geçti. Benim araştırma amacıma uygun belli birtakım sözcükleri ve deyimleri derlememek olmazdı; pekçok yerde bu listeyi işledik. Liste aşağı yukarı yüz yirmi maddeden oluşuyordu. Metinler derlediğimiz, yer yer – koşular elvermişse – sistemli olarak sözcük derlemesi yapmaya çalıştığımız da oldu, ama bu tür çalışmalara aslında pek vaktimiz yoktu.

1955'te yeniden dört hafta kaldım Bulgaristan'da. Bu fırsattan yararlanarak araştırma yaptığım yerler şunlar : 1. Samokov (hâlâ dokuz Türk evi var). GYÖRGY HAZAI benimle birlikteydi. Buradaki Türkler "şopça" konuştuklarını söylüyorlar (*šopča qonuşuruz, šop dili*). 2. Goce Delçev (= Nevrokop, Türkçe Nevrekop; on kadar aile). 3. D^{bn}ica (Türkçe Dupnica; Goce Delçev yakınında aşağı yukarı yüz evlik bir Türk köyü). 4. İchtiman (Türkçe İhtiman, 2-3 ev). 5. Pazardžik = Tatar Pazardžik (Türkçe Pazarcık, oldukça büyük sayıda Türk nüfusu var). 6. Plovdiv. 7. Çirpan (Türk yok, ama pekçok Türkçe konuşan çingene var). 2.-7. maddelerde bana eşlik eden PÉTER MIJATEV idi.

II. BATI RUMELİ AĞZI

Yukarıda sorun üzerindeki araştırmamızın tarihini verdim. Şimdi sorunu sistematik olarak ele alacağım ve Bulgaristan Türk ağızlarını sınıflandırırken temel aldığım olayları, bu olayların Bulgaristan'da, yani Balkan yarımadasında dağılımını göstereceğim.

Anılan iki ağız bölgesi, doğu ve batı, birbirinden keskin bir biçimde ayrılıyor. Bu iki alanı birbirinden ayıran çizgi Tuna'nın yanındaki Lom'dan doğuya doğru uzanır, güney yönünde Vraca'dan, Sofya'dan ve Samokov'dan doğuya doğru gider, sonra buradan batıya yönelir ve Küstendil'de yine güneye doğru ilerler. Demek ki batı ağız alanı Bulgaristan'ın yalnızca küçük bir kesimini, kuzeybatısını içine alıyor (bkz. 1. harita).

Batı ağızı Bulgaristan dışında büyük alanları kapsıyor. Romanya'da Tuna'nın öte yakasında devamı yok denecek kadar azdır, ama kuzeyde Adakale

de, daha sonra Bosna'da, daha güneyde Makedonya'da ve son olarak muhtemelen Arnavutluk'ta da konuşulduğu muhakkak, daha doğrusu konuşmuş oldukları.

Doğu ağzının batı ağzından daha büyük ve daha yoğun nüfusa sahip yerleşme alanları tarafından temsil edilmesi önemsiz bir durum değildir. Batı bölgelerinde geçmişte, bugün olduğundan çok daha fazla sayıda Türk nüfusu vardı, ama Doğu Bulgaristan'da olduğu kadar yoğun Türk nüfusu hiçbir zaman olmadı.⁶ Aslında Türkler Bosna'da hiçbir zaman yerleşmemişlerdir. Türkçeyi en başta memurlar, askerler, İslam hocalarının bir bölümü ve Türk okulları temsil etmiştir (SAX : ZDMG XVI, 757). BLAU 1868'de şunları yazıyor (a. g. e. 13) : "Bosna'nın bugünkü vilayet sınırları içinde 1.300.000 kişi yaşıyor ve bunun aşağı yukarı 500.000'i müslüman; bunlar istisnasız Slav ve anadilleri Boşnakça, ama Türklerden de o kadar çok şey aldılar ki, kendilerine Türk diyebilirler" (SAX, anılan yer.: "Bosnalı müslümanların büyük çoğunluğunun Türkler hakkında hiçbir fikri yok..."). Arnavutluk'ta da yine asli Türk nüfusu pek yoktu, ama Türkçenin kullanımı çok yaygındı.

Asıl Batı Rumeli dil alanı – söylediğim gibi – Lom–Samokov hattından batıya ve Samokov–Küstendil–Makedonya hattından kuzeye doğru uzanır. Fakat, daha sonra ayrıntılı olarak vereceğim geçiş ağzlarını dikkate alacak olursak esash bir şekilde düzeltilmiş bir görünüm elde ederiz. Batı ağzının bazı özelliklerini Lom'un çok uzağında doğuda, Orechovo'da ve Güneybatı Bulgaristan'da, Blageovgrad'da, daha ötede Goce Delçev çevresinde buluyoruz.

Tuhaftır, şimdi belirttiğim çizgi Bulgarcanın iki büyük ağzını, doğu ve batı ağzını da aşağı yukarı birbirinden ayıran çizgidir. Buna meslektaşım GEORGIEV ve öbür Bulgar dilciler dikkati çektiler. MTA (Macar Bilimler Akademisi) Lengüistik Enstitüsü üyesi GYULA DÉCSY benim ricam üzerine sorunu şöyle özetledi : "Bulgar ağzları e'nin bugünkü karşılığı temelinde iki büyük gruba ayrılır : asıl e yerine *ya* sesini çıkaran Doğu Bulgarcası ve e sesini çıkaran Batı Bulgarcası. İki ağız arasındaki sınır Vit ırmağının Tuna ağzında başlar ve Batı Bulgarca lehine tek bir kolla Pazardžik çevresinde, aslında düz bir çizgi çizerek Selanik'e doğru ilerler. e-sınırı (jaty sınırı) denen bu çizgi aşağıdaki kentlerin çok yakınından geçer : Nikopol, Pleven, Lukovit, Lovecs, Teteven, Pirdop, Novoszelo, Panagjuriste, İchtiman, Csepino, Pestera, Bozlog, Nevrokop, Melnik, Petrics, Demir Hisszar, Kukus, Szerezs ve buradan da doğuya, Selanik'e doğru (bkz. B. Tsonevy, İstoriya na Bul-

⁶ Doğudaki Bulgar ağzlarına büyük sayıda Türkçe alıntı sözcüklerin girdiği genel bir kamdır, bunun nedeni Türklerin doğuda büyük yığınlar halinde yerleşmiş olmalarıdır. Doğu bölgelerinde konuşulan Bulgarcada Türkçe dilbilgisi etkisinin de olduğu anlaşılıyor (karş. K. MIRÇEV : Izv. na Instituta za Bulgarskiy yazık II. 1952, 119. Buna dikkat çeken GYÖRGY HAZAI'dir).

garskiy yazık, I², Sofiya, 1940, 305 ve st. Stoikov Bulgarska dialektologiya, Sofiya, 1953, 41.). Buna rastlantı demek zordur. Ağız farklılıkları belirli etmenler, ilk başta ulaşım engelleri sonucu ortaya çıkar ya da olduğu gibi kalırlar. Ben her halde, bu ortak sınırın oluşturulmasında aynı etmenlerin, aynı coğrafi ve tarihi koşulların rol oynadıklarına inanıyorum.

Şimdi batı ağzının karakteristik çizgilerini vermeye geliyor sıra. Değmiş olduğum gibi – göze çarpan, konuşmada adım başı karşımıza çıkan olaylardan söz ediyorum; batı ağzına doğudan tümüyle değişik bir karakter sağlayan olaylardan. Onları sekiz maddede toplayacağım.

İlkin – ilk beş maddede – “ünlü uyumunda bozukluklar” adı altında toplamak istediğim olayı inceleyeceğim. Bu olay genel Osmanlı Türkçesi fonetik tarihi açısından çok önemli. Temel dil Oğuzcada – özellikle büyük Köktürk yazıtlarının gösterdiği gibi – ünlü uyumu, yani benzeşmesi, pek önemi olmayan birtakım istisnalar bir yana, birbiri ardına geçerlik kazandı. Osmanlı Türkçesinde bu iyice bozuldu. Doğal olarak Osmanlıca’yı Dip Oğuzcanın, bu düzensizliklere – az çok genelleşmiş olarak – sahip bir ağzına götürülmesi olanaksız değildir.

1. Batı ağız alanında doğu ağızlarının sözcük sonundaki *i*, *u* ve *ü* sesi çok heceli sözcüklerde *i* biçiminde ortaya çıkıyor. Bu olayın sınırı, iki ağzın sınırıyla aşağı yukarı aynıdır (bkz. I. harita).

Vidin’de şu biçimleri görüyoruz : *quyi* (İst. kuyu), *dogri* (İst. dōru), *qizi* (İst. qızı), *yarisini* (İst. yarisini), *küpri* (İst. köprü), *uli* (İst. ölü).

Adakale ağzı bu bakımdan ayrı bir gelişme gösteriyor. Sözcük sonundaki *-i*, *-u*, *-ü*, tıpkı doğu ağzında olduğu gibi kendini gösteriyor : *qizi*, *anası*, *dışarı*, *uyqu*, *dolu*, *quzu*. Ama bunların yanı sıra *onı*, *bunı*, *maymunı*, *gözünü*, *uçundzi*, *günlümi*, *ayın ondordi* gibi biçimleri de görüyoruz. Halk Türküleri’nin 18. sayfasında “*yürü*” biçimine “*teri*” sözcüğüyle uyak sağlandığı göze çarpıyor. Büyük olasılıkla “*yürü*” dir asıl biçim.

Kuzeybatı Bulgaristan’da sözcük sonu *-i*’ler bu durumlarda geneldir, örneğin Michajlovgrad’da şu biçimler kullanılıyor : *alti*, *oldi*, *örti*, *tüyli*; Vraca’da : *burni*, *ayi*, *ari*, *tutti*; Küstendil’de : *örti*, *qaldi*, *çoki*, *köyli*; Samokov’da : *taugi* ‘tavuğu’, *komşi ogli*, *quzi*, *qapi*, *ari*, *köpri*, *öldi* (kötü).

Bosna ağzında, elimizdeki verilere göre sözcük sonundaki *u*, *ü* ve *i* sesleri *i* ile karşılanıyor (Blau, a. e. g. 17. s.): *uldi* ‘öldü’, *oldi* ‘oldu’, *urti* ‘örtü’.

Makedonya ağzına gelince; Sofya’da DIM. ŠALEV’den aşağıdaki verileri derledim : *alti*, *qapi*, *vurdi*, *buni*, *ürti* ‘örttü’, *küpri*, *bulundi*.

KOWALSKI ise Makedonya Türk ağzı üzerine şunları söylüyor : “Sözcük sonunda, başka ağızlarda görülen *i*, *u* ya da *i*° yerine yalnızca *i* sesini görüyoruz; *öli*, *kapi*, *boyuni*, *uli* ‘ulu’, *yoli*, *kuri*, *urdi* ‘vurdu’, *oldi* gibi biçimler bizim bu ağzımızın özellikle karakteristik örnekleridir” (WZKM, XXXIII, 168; *i*° 1. aynı yerde, 2. j.). KOWALSKI’nin metninden, yine aynı basımdan birkaç

veri daha : *öli, yüri, güli, günü, zülüfli*. Bunun yanı sıra KOWALSKI'nin metinlerinde şu biçimlere de rasthyoruz : *üçündzü, türlü*. Bunlar okul dilinin etkisiyle ortaya çıkmışlardır.

Türkçe *-li, -li, -lu, -lü* türetme ekinin Sırpçada yalnız *-li* biçiminde oluşu, bu değişiklik göz önüne alınca anlaşılıyor (DMITRIEV : DAN B 1928, 274).

2. Batı ağzının ikinci karakteristik çizgisi *miş* – geçmiş zaman kipinin ses uyumunda kendini gösteriyor (bkz. II. harita). Doğu ağzında bu ekin dört biçimi var : *-miş, -miş, -muş, -müş* Adakale'de de durum böyle. Bosna ağzı üstüne elimde veri yok. Ama bunun yanı sıra batı ağızları bölgesinde, Batı Bulgaristan'da ve Makedonya'da, hatta geçiş ağızlarında, Orechovo'da ve Blageovgrad'da da bu ekin tek biçimi *-miş*'tir. Bu ağızlarda *almış, qalmış, yapmış, olmuş, ö(ü)lmüş, durmuş* gibi biçimleri görüyoruz. Samokov'da *almışis, ölmüş, gülmiş (altmış)* biçimleri yanında şöylelerini de derledik : *qalmış, qalqmış, uyumuş, durmuş*.

KOWALSKI'nin derlemeleri arasından, Makedonya'dan birkaç örnek (Volksl. 216, düzyazı metin, 1-3. satır): *varmış, varımış, qar yāmiş, urmişler, sormış*. Türkülerden : *çiqmiş* (9.52. bölüm), *yazılmamış* (aynı yerde), *yazmış* (aynı yerde ve 198:31), *almış* (21), *qalmış* (38), *qalmamış* (42), *oturmuş* (62). Bunların yanında şöyleleri de var : *yolini şaşirmış* (19), *yummuş* (26), *uyumışim* (47).

Söylediğim gibi Bosna'da *-miş* biçiminin kullanılışı üstüne verilerim yok, ama DMITRIEV (DAN B 1928 : 272) Doğu Rumeli'deki *urmuş*'un karşılığı olan *Durmuş* adını veriyor.

3. Batı ağız alanının üçüncü karakteristik özelliği, burada doğu ağızlarının *i* sesinin ilk hecede ve kapalı hecede değil, belli durumlarda kuralh olarak *î* biçiminde ortaya çıkmasıdır (bkz. III. harita).

Vidin ağzından bu özelliği çok iyi tanıyorum. Burada aşağı yukarı her ünsüzün yanı başında ortaya çıkıyor, sık sık görülüyor ve karakteristiktir, ama kök sözcüklerde seyrek görürüz; kurallı olarak da *y, ş, ç, dž*'nin yanı başında bulunmaz. Örnekler : *demir, derin, gelin, serin, izin(z!)*, *qapınin, qapisında, gelinim, gelinniq, benim, senin, memleketin, evimin, elinde, geldiği, endirir, çekilir, gidip, henis, abdessis, seneliq, birbirimizi, verdik, aske rim, verir-mi-sin?, deldir, işine, yerdzik, gyiniy, dilendziyim, isteyeyim, vereyim, qaşik, yapayim, alayim, bayilir, ogliyim, iqa-, yiqa-*

Ahntıladığımız *e-i, î-i* ünlülü kök sözcüklerden (*demir, derin, gelin, serin, izin*) yalnızca *izin* sözcüğünde *î* değişimi vardır. Ahntının sonunda (*yerdzik* sözcüğünden başlayarak), *î* ile karşılaşmanın *y* ve *dž*'den sonra gelmediği durumları veriyorum. *y* ve *ş*'den sonra *î > i* değişiminin görülebildiği sözcükler var.

Bu olay KUNOS'un kayıtlarına göre, Adakale'de yoktur, bu konuda Bosna'dan da veri yok elimde. Ama Batı Bulgaristan'ın büyük bölümünde,

asıl batı ağız alanı dışında ve bu alana yakın olan Orechovo'da ve Blagoevgrad'da, bir de Makedonya'da bu durum söz konusudur.

Bu yerlerde şu biçimleri görüyoruz : *egilmek*, *evîn* (Lom), *evimizîn*, *galdiniz* "geldiniz" (Orchovo), *evimizîn*, *elinde* (Sofya, Skoplje), *bizim*, *evimiz*, *eteginde* "eteğinde" (Samokov), *evimiz*, *evinde* (Blagoevgrad).

KOWALSKI'nin Makedonya derlemeleri, kendine özgü bir biçimde, bu olayı göstermiyor, ama onda da *rengimi*, *değimi* (38; aynı şarkıda *kendimi*) gibi biçimler var. Ama KOWALSKI'nin *i* ile gösterdiği ses Osmanlıcadaki *i* değildir. 168. sayfada söylediği (einem nicht gespannten *i* ahnlich) benim için fonetik açıdan açık değildir (Ayrıca bkz. Osm.-türk. Dial., 8. §.). Bu, konunun aslına değinmiyor; çünkü KOWALSKI'nin *i*'sı genellikle ortak dildeki *i*'yi (*qiz*) karşılıyor.

4. Eski Türkçe *ö*, *ü*'nün *o* ve *u* ile ya da herhangi bir geçiş sesiyle karşılaşması batı ağızlarında dar alanlarda yaygındır (bkz. IV. harita).

Bu – belli durumlar göz önüne alınmazsa –, *boyle* (İst. *böyle*), *dort* (İst. *dört*), *soz* (İst. *söz*), *uč* (İst. *üç*), *yuru-* (İst. *yürü-*), *duşunür* (İst. *düşünür*; son biçim Adakale'de derlenmiştir) gibi biçimlere rastladığımız Vidin ve Adakale ağızında geneldir.

Aynı biçimler Lom Türk ağızında da var. Örn. *juşek*, *boyle*.

BLAU, bu ses değişiminin bir zamanlar Bosna'da da olduğunu söylüyor; şu biçimler (a. g. e. 17) bunu kanıtıyor : *uldi* (İst. *öldü*), *urti* (İst. *örtü*). Oysa BLAU'da (21) *ürnek* (İst. *örnek*) gibi bir biçim de var (*k* ve *g* seslerinin yanında karşımıza çıkan *ö* ve *ü*'nün tanıklığı bir işe yaramaz; *k* ve *g* yanında *ö* ve *ü* sesi Vidin'de ve Adakale'de de, Anadolu ağızlarında sık görülen *gotürdü*, *gorürse* türünden biçimlerin tersine, kalma eğilimi gösteriyor (bkz. KOWALSKI, Osm.-türk. Dial. I. §.).

Kuzeybatı Bulgaristan'da – anılan yerler dışında – ve Makedonya'da *ö > o*, *ü > u* değişimi yoktur.

Güneybatı Bulgaristan'da Goce Delçev yöresinin geçiş ağızında, D^bbnica'da *ö*, *ü* genellikle kalır (*öyrenmek*, *böyle*, *üç*, *tükenmek*, *düz*). Ama *ğ*'den sonra *ö > o* değişimi görüyoruz : *gos* 'göz', *ğordum*, *gotur*. Burada *dort*, *yws* 'yüz sayısı', *ywn* gibi biçimler göze çarpıyor; bir de başka bir münasebetle yine sözünü edeceğim, ilk hecede görülmeyen *ü > u* değişimi (429-430. s.) D^bbnica'ya ait örnekleri burada veriyorum : *ğordum*, *büywq*, *üzwq* 'yüzük', *üzwum* 'yüzüğüm', *üzwm* 'üzüm' (*düyün*, 'dügün').

5. Vidin'de *a – e* vokalizmlili çekim ekleri ve türetme eklerinin uyumu, İstanbul ağızında görülen uyumdan esash olarak ayrılır. Büyük ünlü uyumunun kuraldışı durumları özellikle göze çarpıcıdır (bkz. V. harita).

Vidin ağızında genellikle kural, adlardan sonra *-lar*, *-ler*'in uyumu ortak Türkçede ya da doğu ağızlarında olduğu gibidir. Örnek: *qızlar*, *ustalar*, *yollar*,

pendžereler, güller. Buna karşılık eylemlere, eylemin vokalizmi ister velar, ister palatal olsun, *-ler* biçimi gelir. Ör. *baqarler, seveyler, yaparler, tutarler, dururler, bulamazler, aladžaqler*.

Öyle görülüyor ki, şu verileri topladığım Lom'da benzer durum vardır : *quşlar, ağaçlar, oynayler*.

Adakale'de tümüyle böyle olmasa da durum buna benzer; *yapmayler, satayler, qovarler* türünden biçimlere sık rastlanır, ama *olurlar, ararlar, yutarlar* tipindeki biçimler de sıktır.

Adlarda, ortak Türkçenin uyum kuralları Adakale'de de geçerlidir kurallı olarak, ama şöyle biçimler de var : *qanler*. “*qan* sözcüğünün çoğulu”, *yıldızlerimiz, sarayler, padişahler, luqumler*, “*luqum lokum*” sözcüğünün çoğulu.

Ayrıca *-lar, -ler* uyumunda batı ağzında da ortak Türkçenin kuralları geçerlidir. Ama Vraca'da *yapaylar*'ın yanında *yapayler* biçimini de belirledik; KOWALSKI'nin Makedonya halk türkülerinde şu biçimler sık görülür : *babaler* (59), *agaler* (46), *analer* (59), *qanler* (58), *taşler* (59), *yaşler* (59), *urdiller* ‘vurdular’ (58), *quydiler* (58).

Makedonya'ya ait şu vereceğim biçimler DIM. ŠALEV'den : *agaçlar, hastalar, yapaylar, alaylar*.

-lar, -ler çoğul ekinin yanı sıra – ki bundaki uyum eksikliği Vidin'de, yukarıda gözden geçirdiğimiz eylem biçimlerinde kurala uygundur – şart kipindeki uyum eksikliği özellikle sıktır, ama kurallar değil. Vidin'de de, Adakale'de de şu biçimler çok sıktır : *olursem, baqmasem, yaparseler* (Vidin), *varse* (Adakale, Vm. 3:24), *alirse* (Vm. 17:6), hatta Vidin'de *olsa, oqusa* gibi biçimler kesinlikle çok daha sıktır.

Makedonya biçimleri (KOWALSKI, Volksl.): *olurse* (51), *alamasek* (37), *saldirtmasen* (5).

Vidin'de yönelme durumu ekinde uyum genellikle kurala uygundur, ama şöyle biçimler de var : *one qadar, altiye, doquze, otuze, qırke* (hepsi sayı adı). Adakale'de : *mektube* (Vm 166:22), *udžine* (Vm. 89:26), *qaršišine* (Vm. 90:5), *yolumize* (Vm. 221:22).

Kalma durumu ekinden Vidin'de görülen *hamamdan, quşluqtan* biçimleri kurala uygundur, ama daha seyrek olarak şu biçimler görülür : *qahirden, meqâmden* ve geçmiş zamandan sonra, “sora” ilgeci ile kullanıştı özellikle sıktır. *buyurulduqten sora, aldıqten sora, olduqten sora*. Adakale'de, daha az kullanılsa da şu biçimler göze çarpar : *atlardan* (Vm. 53:19), *atden* (179:24), *altinden* (183:31), *dolabden* (182:2), *agadžden* (197:2). Velar ünsüzden sonra ortaç yapılarda *-den* burada da sık kullanılır : *yaptiqten sonra* (Vm. 4:12), *uyuttuqten sonra* (Vm. 39:37), *bayramden sonra* (Vm. 13:14, 112:12). (İstanbul'da da : *yaptiqten sora*, KÚNOS, OTNGy I, 20:27).

Vidin'de *-dža, -dže* eki : *yalnışce, ortandžesi, olundže, qaradže* ‘kara-ca’, *qarımdže* ‘karmca’; burada *hardža-* eylemi bile *hardže-* biçiminde

kullanılıyor. Adakale'de : *sorundže* (Vm. 5:34), *olundže* (Vm. 7:21), *olundža* (Vm. 18:19, 24:3, 38:17), *yalnızdže* (Vm. 8:25), *ortandža oçli* (Vm. 18:16), *yavašče* (Vm. 21:37), *čiqindža* (Vm. 41:34). Burada *č*, *dž* etkisini de düşünmemiz gerek.

Vidin'de *-la(n)*, *-le(n)* eki : *qızlen*, *qo'llen* 'kolla', *pila'wlen*, *onu'nna*.— Adakale'de : *qızle* (Vm. 7:20), *aranmaçle* (Vm. 14:29), *tople* (Vm. 24:34, 38), *topla* (25:7), *čodžuçla* (Vm. 114:30), *čodžuçle* (172:6). Burada asıl biçim *-le*'dir.

Burada bir Adakale biçimini daha anacağım : *az qale* (Vm. 9:26) karşı ortak Türkçedeki *az qala*.

Dorde (<*dörde*) türü biçimler buraya girmez.

Büyük ünlü uyumunun bozulduğu durumlar daha az olsa da o ölçüde göze çarpıcıdır. Buraya şu Vidin biçimlerini alacağım : *güzal*, *sevmâ*, *gitmâ*, *gelmâ*, *gidalim*, *ben-da*, *ne-da seni*. *Sevmâ* biçiminin yanı sıra *sevmâ*'nın da ortaya çıktığı olur. — Adakale'de : *bir-da* (Vm. 2:9; 4:21 : *bir-de*), *derse-da* (Vm. 2:11), *ben-da* (Vm. 3:19); *bu de* kendine özgü bir biçimdir (Vm. 223:12).

RÄSÄNEN aşağıdaki biçimleri alıntılıyor KOWALSKI'den (Chansons, 5. 1., 2. j.) : *ellisi da*, *ben da*; ayrıca karşı *gösterda* (1. sayı 2. satır), *ikimizda*(54).

6. Eski Osmanlıca *ö* sesi, batı ağızlarında sık kullanılan belli birtakım sözcüklerde *ü*, *w*, *u* ile karşılanır.

Bu olay da (bkz. VI. harita) bütün batı ağız alanının, Kuzeybatı Bulgaristan'ı, Adakale'yi, Bosna'yı ve Makedonya'yı kapsar, ama her yerde tam bir tutarlılık yoktur. Bu değiştirme aşağı yukarı 40 sözcükte ortaya çıkar (makaleme bkz. *Rocz. Or. XVII* : Le passage *ö > ü* dans les parlars tures de la Roumélie nord-ouest); örneğin şunlarda : *çözmek*, *dönmek*, *gömmek*, *göndermek*, *götürmek*, *kömür*, *köprü*, *öksüz*, *ölmek*, *öpmek*, *ördek*, *örtmek*.

Bunlardan *köprü* ve *ördek* sözcüklerini alalım. Doğu bölgesinde bunların biçimleri *köprü* ve *ördek*. Batı bölgesinde :

Vidin'de *küpri* ve *ürdek*,

Adakale'de *küprü* ve *ürdek*,

Lom'da *küpri* ve *urdek*,

Orechovo'da *küprü* ve *ördek*,

Michajlovgrad'da *küpri* ve *ördek*,

Berkovica'da *kupri* ve *ördek*,

Vraca'da *küpri* ve *ürdek*,

Sofya'da *köpr,i küpri* ve *ördek*

Samokov'da *kupri* ve *ördek*,

Skoplje'de *küpri* ve *ürdek*.

Şu veriler Bosna'dan : *uldi*, *urti*.

Skoplje'nin *küpri* ve *ürdek* biçimleri yanında Makedonya'dan, Radoviş'ten *köpri* biçimi derlenmiş, ayrıca Radoviş'ten ve yine Makedonya'daki Koçani'den *öli* biçimi. Karşı. DMITRIEV : DAN B 1928, 268.

7. Herkesçe bilindiği gibi eski Türkçedeki iki ünlü arasındaki, ünsüz önündeki ve sözcük sonundaki *g*, İstanbul'da *velar ünlülü* sözcüklerde genellikle yitmiştir; palatal ünlülü sözcüklerde ise *y* biçiminde ortaya çıkar.⁷ Buna karşılık batı ağızlarının tümü eski *g* sesini korumuşlardır. *G* sesine değişik iki karşılık veren bu ağızların sınırı, yukarda doğu ve batı ağız alanı sınırı olarak gösterdiğim çizgiyle aynıdır (bkz. VII. harita).

Vidin ağzındaki *agaç*, doğu ağız alanında genellikle *aaç*; doğu ağız alanının *beyen-* eylemi Vidin'de *begen-* biçimindedir. Buna Vidin'de palatal ünlülü sözcüklerde, derleme yapılan bir kişiden *g* yerine *γ* türünden bir ses, yani sızıcı ünsüz de duyduğumu ekleyeyim. Başka örnekler : *sag*, *agla-*, *babadüğim*, *ayaga*, *degenek*, *hegbe*, *eger*, *eteginden*, *urdege*.

Ortak Türkçedeki *bey* Vidin'de de bu biçimiyle kullanılıyor, ortak Türkçenin biçimi, eski *beg* biçimini atmıştır; *dél* < *degil* < *degül* sözcüğünün durumunda da aynı şey olmuştur.

Adakale ağzında eski *g* palatal sızıcı biçiminde korunmuştur : *çodzuğa oylı*, *aylamaya*, *oldiğindan*, *soylemeye*, *düğün*, *gördüğüm*.

Kuzeybatı Bulgaristan'da, Lom'da, Vraca'da, Sofya'da ve batı ağzının başka yerlerinde *agaç* ve *begen-* biçimlerini derledik; buraya giren öbür sözcükler de *g* sesini kullanıyor.

Bosna'ya gelince, *āç*, -MUSTAFA ABDÜLÂZİZ'in sözlü olarak belirtmesine bakılırsa- *agaç* olarak; doğu ağızlarının *yirmi* sözcüğü BLAU'nun Türkische Sprachendkmaler aus Bosnien adlı araştırmasına göre *igirmi* diye söylenir. BLAU'nun araştırmasında başka örnekler de bulunmakta. Şunlar örneğin : *agladī* > *anladī* (olasılıkla -*dī*), *beg*, *bogaz*, *degişmek*, *digren* 'dirgen', *egle-*, *egri*, *yügrük*. Bu biçimler doğu ağızlarında *bey*, *boaz*, *deyişmek*, *diren*, *eyle-*, *eyri*, *yürük* biçimindedir.

KARL SAX'ın Alman Orientalistleri Derneğinin çıkardığı derginin on altıncı ve on yedinci ciltlerinde (XVI, 757 ve XVII, 380-81) yaydığı derlemeler BLAU'nun verilerini desteklemektedir. SAX'a göre, Osmanlılar *kef*'i *y* olarak söyledikleri zaman Bosna ağzında *g* olmaktadır; ör. *beg*, *eglenmek*, *öğrenmek* sözcüklerinde olduğu gibi.

Yine şu veriler SAX'tan : (*konagh* sözcüğünün ek almış biçimleri olan) *konaghün*, *konagha*, *konaghüm*, bir de *Mehmed aga* ve *İbrahim aga* ("In Aga wird das Ghain deutlich wie *g* ausgesprochen.").

Daha önce andığımız *agaç* sözcüğü dışında *buzagi*, *bag*, *baga* biçimlerini MUSTAFA ABDÜLÂZİZ'in söyleyişini temel alarak buraya alabilirim.

⁷ Ör. bkz. JACOB : ZDMG LII, 708 ff. Söyleme gelince, eski bir *daga* biçiminden *daa* olmuştur (uzun, çift doruklu ünlü; COLLINDER, Reichstürk Lautstudien 24-26 : *da*, *a*), olasılıkla *dā*; *da'a* biçimi yoktur.

Eski Türkçe g'nin böyle karşılanması Sırpçanın Bosna Türk ağzından gelme sözcüklerinde de görülüyor. Burada şu örnekler anılabilir : *bağlama* "Scloss" ("Zár" BLAU, II, - İst. *bālama*, yazı biçimi : *bağlama*); *begenisali* 'memnuniyetini belirt-' (10) - İst. *beyen-*, yazıda *beğen-*; *djuvegija* (31) - İst. *güvey* < *güvegi*; *jagèrz* [*jàgrz*] (35) - İst. *yaiž* < *yagiz*; *kaşagija* (10) - İst. *qašai*, yazıda *kaşağı*.

Türkçe g, VUK KARADZSICS'in Sırpça metinlerinin Türkçe alıntı sözcüklerinde de var (bkz. DIMTRIEV : DAN B 1929, 90 ve devamı). DIMTRIEV burada (90. 1. aşağıda) Sırbistan Türk ağız bölgesinin İstanbul ağız alanı içine girmediğini vurgular.

Bunun yanı sıra Bosna Türkçesinde istisna olarak y'li biçim de görülür, ör. şu sözcükte : eski *eger* biçiminden *eyer*.

Skoplje'de kullanılan biçimlere örnek olarak DIM ŠALEV'den şu biçimleri aldım : *agaç*, *ogul*, *oglum*, *ağir*, *bogaz*, *begen-*, *öğren-*, *sügmek*, *dügmek*, *sügüt*, *gögüs*, *gelmege*, *varmaga*.

Benim izlenimim bazan g sesinin kapantısının tam olmadığıydı.

KOWALSKI de Makedonya halk türkülerini veren çalışmasında (WZKM XXXIII, 168) bu derlemeleri destekliyor. Şöyle diyor : "(Makedonya'da Radoviš ağzının) karakteristik yanı koruma damaksıl kapantının (g, ğ) alabilmesine korunmasıdır. Ör. *olmaga* (başka ağızlarda *olmağa*, yani *olmā*), *topraga*, *gördüğün*, *konduği*, *düğün*. Buna karşılık- diye devam ediyor KOWALSKI- i önündeki g sesi günlük dilde y'ye dönüşür, ör. *béyazliý* (beyazlığı), *bardiy* (bardağı), (*béyazliği* ve *bardağı* biçimlerinden). G sesi ünsüzlerden önce geldiğinde de y'ye dönüşür, ör. *boyday* < *boγday bogday*, *dayler* 'dağlar', *bayleyor* 'bağlıyor', *ayle* 'ağla'. Bu kuralın tersine şöyle bir biçim de var : *bagrim* 'bağrım'".

KOWALSKI böyle düşünüyor. En son veriye metinlerden şunu da ekleyebiliriz : *agzi* (aynı yerde 9. sayı).

İki ünlü arasındaki g'nin korunması Yunanistan'da, Makedonya'dan doğuya doğru gidildiğinde de görülüyor. KOWALSKI Makedonya halk türkülerinin girişinde (169. s.) Xanthi'den *dudagi* ve *aramaga* biçimlerini anıyor, Xanthi bilmecelelerinde ise şu biçimler (Zag. lud. tur. 33-34) yer alıyor : *oglu*, *soqaçi*, *köpegi* (ama, *deynek*).

Biraz daha doğuda, deniz kıyısında tanınmış bir liman kenti olan *Dede Aghaç* var. Burası g sesini koruyan ağız alanının uzantısı, daha doğrusu bu ağız alanının geçiş alanıdır.

8. Batı ağzının, eki y olan bir şimdiki zaman kipi biçimi en karakteristik özelliğidir (bkz. VIII. harita). Bu işaret, ünlüyle biten köklere doğrudan geliyor; ünlüyle biten köklerde kök ve y arasına, geniş zaman kipinin ünlüsüyle tamamen aynı olan bir ünlü beliriyor. Bunun yanı sıra bu ağızlarda *-yor* şimdiki zaman eki ya yoktur ya da günlük dilden, okuldan, daha

doğrusu başka ağızlardan giren bu yabancı biçim sınırlı bir kullanım alanı içinde yaşamaktadır (–r ile biten geniş zaman kipi ise genel bir yaygınlık kazanmıştır).

Aşağıdaki örnekleri Vidin'den veriyorum (derlediğimiz basit ve birleşik biçimleri Vidin ağzından söz eden çalışmam da ayrıntılı olarak inceleyeceğim) : *sevey*, *seveyim*, *yapay*, *aglayısın*, *sorayım*, *sormayım*, *tutmay*.

Adakale'den : *oquysın*, *araysın*, *görüysin*, *baqay*, *dey*.

Kuzeybatı Bulgaristan'da her yerde *y*-şimdiki zaman eki var : *qalqay*, *geliy* (Lom'da –*yor* şimdiki zaman eki kullanılmıyor); *aglay*, *geliy* (Michajlovgrad, Berkovica'da –*yor* şimdiki zaman eki kullanılmıyor); *alay*, *baqay* (Orechovo'da –*yor* şimdiki zaman eki kullanılmıyor); *düney* 'dönüyor', *sevey*, *yapay*, *göriy*, *görüy* (Vraca); *aglay*, *ügreniy* (Küstendil); *yürüy*, *yapay* ~ *yapıy*, *alay* ~ *alıy*, *durıy*, *güley* ~ *güliy*, *gidey* (*gidiy* yok), *verey* ~ *veriy* (Samokov'da *geliyor* türünden biçimleri yalnızca "beyefendiler" kullanıyor).

–*y* şimdiki zaman eki üstüne Bosna'dan elimde veri yok.

Makedonya'da –*yor* şimdiki zaman ekini DIM ŞALEV'e göre yalnız okumuş kimseler kullanıyor, buna karşılık *y* şimdiki zaman ekinin KOWALSKI'nin Makedonya metinlerindeki *söyley* (218:20), *düşüri* (218:16), *getiri*, *bayleyor* gibi biçimleri yanı sıra genel bir yaygınlığı var.

Doğu bölgesinde Stara Zagora'da ve Sliven'de de *alıylar* (Stara Zagora) ve *yaşay*, *baqıy* (Sliven) gibi biçimler derlediğimi kaydetmem gerek, ama bunlar büyük bir olasılıkla –*yor* şimdiki zaman ekinin yeni değişimleridir.

* * *

Böylece Batı Rumeli ağız alanının karakteristik çizgilerini tanıtmayı bitirmiş oluyorum.

Biri çıkıp, batı ağzının karakterize edilmesi bakımından herhalde yararsız olmayan seshilgisel, yapıbilgisel ve daha başka tür olaylar var ve ayrıca lengüistik coğrafyasına değgin sorunları da incelemek gerekir, diyebilir. Bu gözlem yerinde, ama ben şimdilik bu bağlantı içinde araştırabileceğim türden olaylar görmüyorum. İlerde elimize Balkan Türk ağızlarına ilişkin daha zengin gereç geçecek olursa belirlemelerimi genişletebilir ve değiştirebiliriz. Bulgaristan'da, konumun işlenmesi açısından önemsiz sayılmayacak birtakım yerlere uğramamış da olabilirim. Örneğin, Samokov ve Goce Delçev dolayındaki ağızların 1955 yılındaki en son incelemesinin çok önemli olduğu ortaya çıktı. Yugoslavya, Yunanistan ve Arnavutluk Türk ağızlarının tanınması bakımından eksikliği özellikle duyuruluyor.

Bu bağlantı içinde sözcük başındaki *h*- üzerine bir iki söz söylememe izin verin. Bu sesin sorunlarıyla hem Vidin araştırmalarım sırasında, hem de son yaptığım Bulgaristan yolculuklarında ilgilendim. Eğer buna değgin örnekleri haritada yerlerine koyacak olursam şunu buluyorum : Kazan¹k-

Kırdzali çizgisinden doğuda Bulgaristan'da *h*'li biçimler görülüyor; bu çizginin batısında ise *h*'siz biçimlere daha çok rastlanıyor. Ve KOWALSKI'nin vurguladığı gibi (Osm. - türk. Dial, 4. sütun), *h*'nin düşmesi Makedonya ağızlarını ayrıca karakterize ediyor ve bu durum Bosna Türkçesinde de var (aynı sütun). Ama bu iş bir parça karmaşıktır. Vidin'de bu durumlarda *h*-, *h*- ve $\emptyset$ ortaya çıkıyor; sözcük içindeki ve sözcük sonundaki *h*'nin yine basit olmayan sorunu, sözcük başındaki *h* sorunundan ayrılamaz. Bende, bu işin başka bölgelerde de benzer durumda olduğu izlenimi var. Şunu da göz önüne almak gerekir ki *hačan* > *ačan* (<*qačan*), *hazır* > *azır* gibi biçimleri birbirinden ayıran çizgi doğu ve batı ağız alanını birbirinden ayıran çizgiden önemli sapmalar göstermez (ayrıca bu önemli bir şey de değildir). Bunun yanında Michajlovgrad'da, yani batı bölgesinde *hürsıs*, *hambar* gibi biçimler derledik. Sorun monografik bir tartışma gerektiriyor. Böylece, *h*'nin yitmesinin, güney Slavcanın etkisine bağlanabileceğini düşünen KOWALSKI haklı mı değil mi, belli olsun. Başka etkenleri de muhakkak hesaba katmak gerek (karş. JACOB : ZDMG LII, 711; DMITRIEV : DAN B 1929 : 94 ve devamı, Arch. Or. V, 96 ve devamı).

* * *

Belli birtakım bölgelerin ağızına doğu ve batı arasında geçiş ağızları olarak bakabiliriz. Ancak Rumeli Türk ağızlarının ayrıntılı derlemesi hazırlandığı zaman burada yer alması gereken sorunların (ör. doğu ağızlarının batıdaki biçimleri ve bunun tersi) daha eksiksiz bir resmini çizebileceğiz.

Derlemelerimize dayanarak Tuna yanındaki Orechovo ağızına, Lom (batı ağızı) ve Niğbolu (doğu ağızı) arasında bir geçiş ağızı olarak bakabiliriz. Burada *g* düşmüştür (*aaç*, *ölum*, *aır*, *boaz*, *beyen-*, *öyren-*); *ö* > *ü* değişmesinde *ü* olmasını beklediğimiz sözcüklerde *ö* sesi var (*ördek*, *ölmek*, *ölc-*); *ö*, *ü* sesleri *o*, *u*'ya dönüşmez (*öyle*, *üç*); *-lar*, *-ler*'in uyumu kurallıdır (*aaçlar*, *baqaylar*). Doğuya özgü bu çizgilere karşılık ağız, batı özellikleri de gösteriyor : sözcük sonundaki *i*, *u*, *ü* seslerinin yerini *i* alır (*alti*, *ari*, *qapi*, *aldi*, *burni*, *oldi*, *vurdi*, *örti*, *baş örtisi*, *kürkli*); *ö* > *ü* değişmesi belli birtakım sözcüklerde kendini gösterir (*bübrek*, *büdžek*, *bürek*, *küpri*); *i* ($\sim$ *i*) ses değişimi (*evİN*, *evİMİZİN*, *elİNDEN*) ve belirsiz geçmiş zaman eki *-miš* (*almiš*, *qalqmiš*, *oturmiš*, *durmiš*, *görmİš sÜmiš*) geneldir, *-yor* şimdiki zaman eki yerine *-y* şimdiki zaman eki kullanılıyor (*ālay*, *baqa'yİM*, *-ysİN*, *-y*, *-yİZ*, *-ysİNİZ*, *onnar baqay vb*).

Samokov ağızına bir geçiş olarak bakılamaz, çünkü onda batı ağızlarının, *-miš* belirsiz geçmiş zaman ekinin değişmezliği dışında, önemli her özelliği bulunmakta (Burada şöyle biçimler var : *qalmiš*, *qalqmiš*, *uyumuš*, *vurmuš*, ama şöylesi de var : *ölmiš*, *gölmiš*).

Blagoevgrad'da sözcük sonundaki *-i*'yi (*alti*, *qapi*, *qaldi*, *ari*, *ayi*, *doramadži*, *oullari*, *köpri*, *čodžuun burni*, *vurdi*), *-miš* belirsiz geçmiş zaman

ekini (*almış, qalqmış, oturmuş, görmüş, uyumış, ölmüş*), *i* ($\sim$ *i*) durumunu (*evimiz, evinde, evimizde, yerimiz, benim, resmini*) ve daha sonra ayrıntılı olarak anlatacağım *-yir* şimdiki zaman ekini batı ağız alanının karakteristik çizgileri arasında buluyoruz.

Blagoevgrad'dan güneye doğru, Bulgaristan'ın güneybatı bölümünde geçiş bölgesi sürüyor (Yugoslavya'ya ve Yunanistan'a komşu ağız alanında durumun ne olduğunu bilmeyi çok isterdim). Dediğim gibi, Goce Delçev'e ve oraya komşu bir köye, D^bbnica'ya gittik. Burada şöyle biçimler bulduk (özellikle köyde derlenen biçimleri alıyorum buraya) : *aač, čodžuum, béyen-, yemeyi, (h)aur* 'ağır', — *düz, öyren-, —bardaqlar, dururlar, alırlar*; bunların yanı sıra şu batı biçimlerini de : *qapı, ari, qalmadı, quzi, gomši, öli, tilki quyruı, —kü(ö)pri, küti, üldi, ülçi, ürt-, bürek, büdžek, üksür-, üküš, üküš, —béyen-medim, bizim evimiz, yevinde, gelirim, —rsin, —ris, —rlar, —almışlar, qalmmış, qalqmış, ülmüş, durmuş, gülmiş*. Burada *ö > o, ü > u* dönüşme eğilimi de gözlemlenebilir : *gos, gotur, gördüm, yani Anadolu'da olduğu gibi g'den sonra; čuruq, üzvq, üzvum, ywn, yws*. Bu ağzın kendine özgü çizgisi, ne *-yor* şimdiki zaman ekini ne de *-y* şimdiki zaman ekini tanımamasıdır.

* * *

Doğu Rumeli ağızlarını burada anlatmak benim görevim değil. Bunların en önemli temsilcisi İstanbul ağzı, herkesçe tanınıyor; öbür doğu ağızlarının karakteristik yanlarını verecek ve aralarında bir sınır çizecek gereçimiz ise henüz yok. Bizim açımızdan şimdilik, incelenen özellikler bakımından Doğu Rumeli'deki her Türk ağzının aslında birbiriyle çakıştığını, yani Batı Rumeli ağız alanının karakteristik özelliklerinin Doğu Rumeli alanında genellikle bulunmadığını belirlemek yeterlidir. Bunu Bulgaristan'a yaptığım yolculuklardan edindiğim deneyimlere ve yukarıda adı geçen literatüre dayanarak kesinlikle söyleyebilirim.

Bulgaristan'a yaptığım yolculuklar sırasında, özellikle de 1954'te bana eşlik edenlerle birlikte Doğu Rumeli ağızlarını tanımaya yarayacak pek çok biçim, pek çok sözcük ve tümce derledim, ama bu derlemenin bu bağlantı içinde tanıtılması yersiz olur, ayrıca bu bildirinin çerçevesini de çok aşar.

Belki göze çarpıyordur, KOWALSKI'nin "Tuna ağızlarını" dikkate almadım. Bu ağızların nereye bağlı oldukları sorunu GADŽANOV ve KOWALSKI'nin araştırmalarıyla çözülmüş durumda. Bunlar doğu ağızlarına bağlı.

DMITRIEV Rumeli Türk ağızlarını şöyle sınıflandırdı (STROY Turet-skogo yazıka, Lgr. 1939, 5. sayfa) : 1 – Tuna, 2 – Edirne, 3 – Makedonya, 4 – Adakale, 5 – Bosna ağzı. Yukarıda kanıtladığım gibi ilk ikisi doğu, öbür üçü batı ağzını oluşturuyor.

* * *

Arnavutluk'ta konuşulan Türk ağzının da batı ağız alanına girdiğini açıklamalarımda sık sık söyledim. Arnavutluk Türk ağızlarını daha hiç kimse araştırmadı (karş. JACOB : ZDMG LII – 700), ama DIM.ŞALEV'e göre Arnavutluk'ta da batı ağız biçimleri kullanılıyor, ör. *agac*.

Arnavutçadaki Türkçe alıntı sözcükler de batı ağzının özelliklerini gösterir gibi görünüyor.

İki ünlü arasındaki *g*'yi böylece korumuş oldular, ör. Arn. (geg) *bayagi* (TAMÁS), karş. Osm. *bayai*, *bayagi*, *bayagi*; Arn. *begeni*– 'esteem, accept; oblige, favour' (STUART E. MANN) karş. Osm. *beyen*– < *begen*–. Bunlar henüz Osmanlı ağızlarının tümünde sözcük içi *g*'nin korunduğu zamandan kalma olabilir tabii, ama, işte Türkçe *aga* > *ağa* > *ā*'nın karşılığı olan ve adların yanında çok kullanılan Arnavutça *agá* (G. MEYER, Etym. Wörterb. d. alban Sprache) sözcüğü; bunun *g*'si ancak Arnavutluk Türkçesinde en son zamanlara kadar söylemi Bosna'da olduğu gibi (bkz. 400. s.) *aga* idiye korunmuş olabilir; şunu da ekleyeyim ki, Doğu Rumeli ağızlarında bu sözcükte anlam ayrılıkları ortaya çıkmıştır : *aga* = ağabey, *ā* = ağa. Ayrıca, Arnavutça *saglam* (Türk. *saglam* ~ *sālam*), *eglendisem* 'eğleniyorum' (Türk. *eglen*– ~ *eylen*–; Yunancada da *g* ile! — bkz. MEYER, a. g. e. 94) gibi sözcüklerde eski Türkçe *g* var.

Doğu Rumeli Türkçesinin *-i*, *-u*, *-ü*'sünün Arnavutçadaki karşılığı MEYER'in sözlüğüne göre genellikle uzun *i*, bazan kısa *-i*'dir; buna karşılık sözcük içi *i*'nin karşılığı MEYER'in Türkçe *i* sesini de gösterdiği, *ε* harfiyle gösterilen sestir; Arn. (Arnavutça, hatta Türkçe biçimleri MEYER'in transkripsiyonuna göre veriyorum) *japī* Türk. *jape*; Arn. *bukagi* Türk. *bukage*; Arn. *dorī* Türk. *doru*; Arn. *kompši* Türk. *komşu*; Arn. *türl'i* "Art, Weise" Türk. *türlü*; Arn. *utī*, *ütī* Türk. *ütü*. Bu Arnavutça biçimler büyük olasılıkla Batı Rumeli Türkçesinin *yapi*, *buqagi*, *dori*, *qomši*, *türli*, *üti* biçimlerine kadar uzanmaktadır. Türkçe sözcük içi *i* –söylediğim gibi– MEYER'de *ε* ile (= *i*) gösteriliyor : Arn. *alten* Türk. *alten* (MEYER'in transkripsiyonu: *ε*=*i*); Arn. *aralék* "Corridor" Türk. *aralék*; Arn. *keskan*, karş. Türk. *keşkan*–; Arn. *sera* Türk. *sera*.

Dip Osmanlıca *ö'nün gösterilmesinde *-bana* kalırsa– Arnavutçada iki ses ortaya çıkıyor : ör. -Arn. *dükmé*, karş. İst. *dökme*, Arn. *düşék*, karş. İst. *döşek*, Arn. *džuzlük*, karş. İst. *gözlük* Arn. *gütrüm*, karş. İst. *kötürüm*, Arn. *k'ümür*, karş. İst. *kömür*, Arn. *tšümlék*, karş. İst. *çömlek*, Arn. *jürnék*, *ürnék*, karş. İst. *örnek* sözcüklerinde *ü* var; şunlarda ise *u* var (her yerde *k*–, *g*–'den sonra) : Arn. *goks* ~ *džüks* < Türk. *göks* 'göğüs', Arn. *k'or* Türk. *k'ör*, Arn. *kose* Türk. *k'öse*, Arn. *k'osték* Türk. *k'östek*, Arn. *k'oše*, Türk. *k'öşe*. Arn. *k'otī* 'korkak' Türk. *k'ötü kötü*. Burada da Batı Rumeli Türkçesindeki *ö* > *ü* değişmesini düşünebiliriz; *k*, *g* sesinin ayrıncı ölçüt olarak rol alması önemli (Bütün bunların kaynağı MEYER'in sözlüğüdür).

Bütün bu sorunları Arnavutçadaki Türkçe alıntılarını sistemli bir incelemesi aydınlatacaktır*.

III. TARİHSEL ARKA PLAN

Rumelideki iki büyük Türk ağız alanının karakteristik yanlarını coğrafi bakımdan kapalı bir birlik olarak, betimsel yöntemle, bugünkü durumun gereğiyle çizdim. Eğer Rumeli Türk ağız alanını ağız bakımından sınıflandırırken temel olarak aldığım olaylar Osmanlı Türkçesinin başka alanlarında ya da Türk lehçelerinden herhangi birinde karşımıza çıkacak olursa, bu durumun bizim asıl amacımız açısından önemi yoktur.

Ama bugünkü durumun doğal olarak tarihsel bir arka planı var, bu nedenle incelenmiş olan olayların tarihsel bağlantıları sorununu da ortaya attım. Buna değgin araştırmalarımın en önemli sonucu, Batı Rumeli ağızlarının Kuzeydoğu Anadolu ağızlarıyla sıkı bir ilişkisi olduğudur. Şimdi bu tezi ele alırken tarihsel sorunların iki bölümde incelenmesinin uygun olacağını düşündüm : Üçüncü bölümde genellikle, incelenmiş olan olayların tarihsel arka planı üzerine konuşacağım; dördüncüde ise Batı Rumeli ağızlarının Kuzeydoğu Anadolu ağızlarıyla olan özel ilişkisi üzerine. Tarihsel sorunları örgensel bir bağlantı içinde incelemek daha mantıklı olacak. Ayırma yapaydır. Bu ayırmadaki amacım, kanıtlamada tuttuğum yol ve ulaştığım sonuçların olabildiğince keskin dış hatlara sahip olmasıydı.

1. Uygun bir biçimde kanıtlayamıyorum ama, batı ağızlarının 1. maddede incelenmiş olan sözcük sonundaki *i*'si, ki -göreceğimiz gibi- Kuzeydoğu Anadolu ağızlarında da var, çok eski öncüllere uzanmaktadır. Türk dillerinde genellikle *aldî*, *keldî* tipleri, birbirinin karşısında yer almaktadır. Ne var ki Türk yazıtlarında, en başta da Orhon yazıtlarında üçüncü kişi iyelik ekinin, damak ünsüzlü sözcüklerden sonra da damaksız ünlüyle ortaya çıktığını gösteren açık belirtiler vardır (-*i*, -*si* : RADLOFF, Die. altt. Inschr. 3. Lief. 401; MELIORANSKIJ : Zap. Vost. Otd. XII, 51-52; THOMSEN, Saml. Afh. III, 119 L Turcica I) ve bu varsayımı Çuvaşça da güçlendirmektedir (V. GRÖNBECH : KSz. IV. 117. Karş. ayrıca RÄSÄNEN : JSFOu XLV, 1 ve devamı; K. GRÖNBECH, Der türk. Sprachbau I, 92 ve devamı; KOTWICZ, Les pronoms dans les langues altaïques, 31-32; v. GABAIN, Alttürk. Gr. 113; RAMSTEDT; MSFOu CIV, 2: 68-69; BROCKELMANN, Osttürk. Gr. 75. s.). Demek şu varsayımda bulunabiliriz : Doğu Rumeli'de karşılığı -*i*, -*i*, -*u*, -*ü* olan Batı Rumeli ağzının sözcük sonundaki -*i*'si, sık sık görülen 3. kişi iyelik ekinin -*i*'si olarak ortaya çıkmıştır. Bu 3. kişi iyelik eki -*i*'si Oğuzcanın belli ağızlarında yaygındı; *qatî*, *aldî* ve başka tip sözcüklere de girmiştir.

* Son yıllarda bu konuda E. Çabej ve H. Kalesi çalışmaktadır (çev. notu).

Gariptir, bu sözcük sonundaki *-i* ile Osmanlı Türkçesinin iki sözlüğünde de karşılaşırız, yani iki ortak dil, sözlüğünde.

Bunlardan biri CAMILLA RUŽIČKA - OSTOIC'in Türkçe - Almanca sözlüğüdür (Viyana, 1879). Alçakgönüllü bir eserdir bu ve verileri de her zaman kusursuz değildir. Bu sözlükte sözcük sonundaki *-i*, genellikle *-i* ile karşılanıyor : *alti*, *ari*, *tapayi*, *yoqari*, *agri*, *adzi*, *sizi*, *aglayidzi*, *göz yaşı*, *qati*, *sayi*, *siginti*, *axsam aydinligi* vb. Sözlükte *ayi*, *oyuni* ~ *oynu*, *oqci*, *örtüyi*, *gözi*, — *qapu*, *dogru*, *diz üstü*, — *dillü*, *Afrikalü*, *agrilü*, *adalü*, *quyruqlü* gibi biçimler de var, ama bunları şimdilik göz ardı edebiliriz. Burada geleneksel fonetik transkripsiyonu ve eski, yapay olarak korunmuş ses biçimi, dahası ağız biçimi, yeni günlük dilin söylemiyle ve yazarın içinde bulunduğu karışayla çarpışıyor. Benzer olayları SÂMİ BEY'de de görebiliriz.

-i ~ *-i* olayı ise açık ve basittir : burada ağız söyleminin etkisi kendisini göstermektedir, yani Batı Rumeli ağzının etkisi. Güney Slavca bir adı olan yazarın Batı Rumeli Türkçesi konuşan kimselerle bağlantı kurduğuna hiç kuşku yok. Sözlüğün 122. sayfasında bulunan *gözüninde* deyiminin kökeni kuşkusuz kuzeybatı Rumelidir (*ü < ö*, *i* ~ *i*). Yazar, Bosna ve Hersek'in işgalinin etkisiyle "yeni kazanılan dominyonlarda Avusturyalıların çalışkanlığını, Avusturya kültürünü ve ahlakını yerleştirmek isteyenlere" yardımcı olmak amacıyla yapıtını yayımlamaya karar vermiş (V. s.). Bosna ve ona komşu bölgelerin coğrafi adlarını sözlüğe alırken özel bir özen gösterdiği de göze çarpıyor.

Öbür sözlük sözcük sonu *-i*'sini yalnızca özel bir durumda veriyor. HACKI TEWFİK'in 1907'de Berlin'de basılan ünlü küçük sözlüğü bu. Kötü bir sözlük değil, ama söz dağarcığı çok kıt. Bu sözlükte *-dži* ekini genellikle *-dži* biçiminde buluyoruz, damak ünsüzlü sözcüklerde de bu böyle : *badanadži*, *balıqdzi*, *dağididzi*, *barıştiridzi*, *altmişindzi*. Bunların yanı sıra şöyle biçimler de var : *altü*, *arı*, *qapü*, *qapalı*, *dorü* ve *badži*, *oyundži*, *quyumdži*, *tadidži*.

Bu iki sözlükte başka, kurala uygun biçimlerden ayrı biçimler de var; bunlardan daha sonra söz edeceğiz.

Benzer verileri daha eski başka dil kitaplarında ve sözcüklerde de buluyoruz, ama bunları şimdi ele almayacağım; çünkü, bu kaynakların fonetik transkripsiyonunun sistemli bir araştırması henüz yapılmadı. Bu alanda henüz kesin sonuçlar bekleyebiliriz. Daha sonra inceleyeceğimiz *-i* ~ *-i* durumunda da bu böyledir.

Ayrıca sözcük sonundaki *i*, *u*, *ü* seslerinin *i* ile gösterilmesi sorununun, pek çok ağızda değişik fonetik durumda bulacağımız *i > i'* den ayrı tutulması gerektiğini de eklemeliyim (bkz. DMITRIEV : Zap. Koll. Vost. III. 444 ve devamı). Bundan daha sonra yine söz edeceğiz (426. s.).

-i, *-u*, *-ü* seslerinin *-i* ile gösterilmesi Azerbaycan dilinde de var. Azerbaycan Yazın ve Dilbilim Enstitüsü'nce 1955'te Baku'da Azeri dilinde bas-

tırlan Govorı mugonskoi gruppi azərbaycanskogo yazıka adlı eserin 15. sayfasında, Azericede Mugan ağızlarında *i* diye çıkarılan *ī* ve *i* arası bir sesin olduğunu ve özellikle sözcük sonunda görüldüğünü, ör. *bacī*, *oxī* vb. okuyoruz. 30 ve 31. sayfada ise şöyle örnekler var : *alti*, *qapi*, *gīrmīzi*, *yaxsi*, *yuxari*, *sar.i*, *aşayi* vb. 35-36. sayfada : *gonşi*, *guyi*, *guri*, *guti*, *oçri*, *guzi*. 36. sayfada : *körpi* (<*köpri*), *sūri*, *örti* (*ötrü*), *tülki*, *küzki*, *ūti*. Soneklerde (67-72. s.) : *ayayçi*, *garaçi*, — *adami*, *gaşiyi* (belirtme durum eki), — *anasi*, *atasi*, — *yazdi*, *aldi*, *galdi*; *goyni*, *oni* (b.d.e), — *suli*, *otuzimdži*, — *goyni*, *udži* (3. kişi iyelik eki), — *yumdi*, *oldi*, — *közi*, *sözi* (b.d.e. ve 3. kişi iyelik eki), — *üçümdži*, — *kördi*, *küldi* vb.

2. Doğu Rumeli'nin *-miş*, *-miş*, *-muş*, *-müş* türetme ekinin Batı Rumeli bölgesinde yalnızca *-miş* biçiminde olması, yani damak ünsüzlü biçiminin olmaması *ş*'nin etkisine bağlanabilir belki de. Şu da düşünülebilir (ve bu aşağıda 5. maddede incelenecek olan *olmasem*, *yokse* gibi biçimlere de ilişkindir) *-miş*'in genelleşmesine ekeylemin özgün *imiş* > *miş* (*ise* > *-se*) biçimi yol almıştır, ama ben bunu olası saymıyorum. Bir başka koşulu, yani bu biçimin Batı Rumeli ağzının herhangi bir dönemine değil de ta yazıtlar dönemine uzandığı koşulunu daha önemli buluyorum. *-miş* türetme ekinin yazıtlarda yazılışı, olayların büyük bölümünde *-damaksıl* ses düzeni olan sözcüklerde de *-miş* olarak okumamızı gerektirmektedir (bkz. THOMSEN, Saml. Afh. III, 61 ve devamı, karşı. MALOV'un Pamyatniki drevnetyurskoi pismennosti ve Yeniseiskaya pismennosti tyurkov adlı eserlerindeki metin kopyaları). MECDUT MANSUROĞLU bu türetme eki üstünde yazdığı incelemesinde (1953, Fuad Köprülü Armağanı, 346. s.) şöyle yazıyor : “Öyle görünüyor ki, *-miş* türetme ekinin aslında yalnızca palatal ses biçimi vardı”. Batı Rumeli ağzının *-miş* biçimi bu varsayımın doğruluğunu güçlendirmektedir. Bu durumlarda ve benzer durumlarda dip Türkçede *ī* ve *i* arasındaki ayrımın yavaş yavaş silinmesi eğiliminden söz etme olasılığı daha azdır (v. GABAIN, Alttürk. Gr. 11. ve 45. s.). Batı Rumeli ağzındaki *-ī* > *-i* dönüşmesinin de böyle bir eğilimle ilgisi yok denecek kadar azdır. Ama şu kadarı kesin ki, Türk dillerinde *ī* > *i* dönüşmesi sık görülür.

Demek ki Türk yazıtlarının diliyle Batı Rumeli Türkçesinin, Oğuzcanın bu iki ağzının özel bir uyuşma göstermeleri ikinci olaydır.

3. Batı Rumeli ağızlarında Doğu Rumeli ağızlarının *i*'sine karşılık sözcük içi *ī* sesinin ortaya çıkması geniş bir biçimde ele almamız gereken çok dikkate değer bir olgudur. Bu karşılığı, yukarıda açıklamış olduğum gibi Batı Rumeli ağzının çok büyük bölümünde buluyoruz. Doğu Rumeli ağızlarında bu olgu 1954 ve 1955 yılı derlemelerine göre bilinmiyor ve bildiğime göre günlük dilde de bilinmiyor. Ama her birinde kendine özgü bir biçimde, üç sözlükte de yer alıyor. Adını andığımız iki sözlükte, yani RUŽIĆKA - OSTOJIC'de ve HACKI TEWFIK'te, bir de SĀMĪ BEY'in zamanında çok kullanılmış olan sözlüğünde (İstanbul, 1885). İlk iki sözlüğün sözü edilen

durumda *i* sesini verdiğini, SĀMĪ BEY'in ise *eu* ile gösterdiği özel bir ses verdiğini belirtmek gerek. Bu soruna yine döneceğiz. SĀMĪ BEY'in, sözlüğünün elifle başlayan sözcükleri içeren bölümünde *-liq* ve *-siz* soneklerini *i* ile, daha sonra ise *eu* ile verdiği de göze çarpıyor : *abdestsiz*, *et(k)mekdjilik* (SĀMĪ BEY'in transkripsiyonunu vermiyorum), *umidsiz*, *umidsizlik*, *édebsiz*, *édebsizlik*, *erkeksiz*, *erkeklik*, *oeuzlik*, *oeuksiz*, *oeuksizlik*; *ellileuk*, *ichdjileuk*, *ichsiz* ve *ichsizleuk*, *eltchileuk* vb. gibi biçimleri, andığımız bölümün sonuna doğru buluyoruz yalnızca. Daha sonra hep *-leuk* ve *-seuz* biçimini veriyor, ör. *bédjérikseuz*, *bédjérikseuzleuk*, *baba-üitleuk*, *pout-perestleuk*, *bedleuk*, *berkleuk*, *basiretseuz*, *bellurseuz*, *belliseuz*. Demek bu fonetik sorun SĀMĪ BEY'i çok uğraştırmış.

Anılan sözcüklerin bu kendine özgülüğü nereden geliyor? Yukarıda belirttiğim gibi CAMILLA RUŽIČKA - OSTOIC'de Batı Rumeli ağzının etkisini belirleyebiliyoruz. SĀMĪ BEY Arnavut kökenlidir ve -öyle anlaşılıyor ki- Arnavutluk'ta Batı Rumeli Türkçesi konuşuluyordu. SĀMĪ BEY'in sözlüğü üzerinde çalışmış ve burada yer alması gereken olayların topunu İstanbul söylemiyle yazmış olan (*eu* yerine *i* ile) DIRAN KELEKIAN'ın bu tutumunun da kanıtlandığı gibi, burada SĀMĪ BEY'in dilinin İstanbul ağzının sözlüğüne uymayan bir özelliği söz konusu. HACKI TEWFIK üzerine hiçbir bilgim yok.

Üç sözlük yazarının tutumunu belli örneklerle vereceğim.

Kök sözcükler :

RUŽIČKA-OSTOIC	SĀMĪ BEY	HACKI TEWFIK
<i>demir</i>	<i>démir</i>	<i>demir</i>
<i>derin</i>	<i>dérin</i>	<i>derin</i>
<i>gelin</i>	<i>guélin</i>	<i>gelin</i>
<i>serin</i>	<i>sérin</i>	<i>serin</i>
<i>izn</i>	<i>iz(i)n</i>	<i>izn</i>
—	<i>guéneuz</i>	—
<i>emr</i>	<i>emr, émeur</i>	<i>emr, emir</i>
<i>ihir</i>	<i>sibr, sheur</i>	<i>sibr, sibir</i>

Çekim ekleri getirilmesine örnekler :

<i>benim</i>	<i>béneum</i>	<i>benim, benim</i>
<i>senin</i>	<i>séneum</i>	<i>senin</i>
<i>bizim</i>	<i>bizeum</i>	<i>bizim</i>
<i>sizin</i>	<i>sizeun</i>	<i>sizin</i>
<i>gelür</i>	<i>guéleur</i>	<i>gelir</i>
—	<i>guéleundjé</i>	<i>gelindže</i>
—	<i>elleundji</i>	—
<i>birindži</i>	<i>bireundji</i>	<i>birindži</i>

<i>ikindži</i>	<i>ikeundji</i>	<i>ikindži</i>
—	<i>ideum</i>	—
<i>beyendim</i>	—	—
<i>kerem edinüz</i>	—	—
<i>beynümüzde</i>	—	—
<i>bendenüz</i>	—	—
<i>ödžini almaq</i>	—	—
<i>öyleyin</i>	—	—
<i>öyrenmelisünüz</i>	—	—
<i>emrüne göre</i>	—	—

Sözcük türetmeye örnekler :

—	<i>echsiz</i>	<i>eşsiz</i>
—	<i>émeksiz</i>	<i>émeksiz</i>
—	<i>bédjérikseuz, -leuk</i>	<i>bedzeriksiz</i>
<i>terbiyesiz</i>	<i>terbiésseuz, -leuk</i>	<i>terbiyesiz, -lik</i>
<i>teklifsiz, -liq</i>	<i>teklifseuz, -leuk</i>	<i>teklifsiz, -lik</i>
—	<i>guioeurguisseuz, -leuk</i>	<i>görgisiz</i>
—	<i>guieuzseuz, -leuk</i>	<i>gözsiz, -lik</i>
<i>gelindžiq</i>	<i>guélindjik</i>	<i>gelindžik</i>
—	<i>ikileuk</i>	<i>ikiliq</i>
<i>gendžliq</i>	<i>guendjleuk</i>	<i>gendžliq</i>
<i>birliq</i>	<i>birleuk</i>	<i>birlik</i>
<i>küçükliq</i>	<i>kütchukleuk</i>	<i>küçükliq</i>
<i>körlüq</i>	<i>kioeurleuk</i>	<i>körlüq</i>
<i>keklik</i>	<i>keklik</i>	<i>keklik</i>
<i>evdžigüz</i>	<i>evdjüeuz</i>	—
—	<i>gudidji</i>	<i>güdüdži</i>
<i>gösteriş</i>	<i>guioeustérich</i>	<i>gösteriş</i>
<i>gelış</i>	<i>guélich</i>	<i>gelış</i>
<i>geniş</i>	<i>guéñich</i>	<i>geniş</i>
<i>çevirmek</i>	<i>tchéveurmek</i>	<i>çevirmek</i>
<i>gemirmek</i>	<i>guémeurmek</i>	<i>gemirmek</i>
—	<i>urpeurmek (yanlış değil)</i>	<i>ürpermek</i>
<i>getirmek</i>	<i>guéteurmek</i>	<i>getirmek</i>
—	<i>ezdirmek</i>	<i>ezdirmek</i>
<i>birleştirmek</i>	<i>birlechteurmek</i>	<i>birleşdirmek</i>
—	<i>kesteurmek</i>	<i>kestirmek</i>
—	<i>bezdeurmek</i>	<i>bezdirmek</i>
—	<i>oeupeulmek</i>	—
<i>edilir</i>	<i>édeulmek</i>	<i>edilmek</i>
<i>kesil-</i>	<i>kesseulmek</i>	<i>kesilmek</i>

<i>gürüldemek</i>	<i>gureuldémek</i>	<i>gürüldemek</i>
<i>gürülti</i>	<i>gureulti</i>	<i>gürilti</i>
–	<i>erinmek</i> ‘se lasser’	<i>erîmek</i>
<i>ezinti</i>	<i>ezeunmek</i>	–
–	<i>écheunmek</i>	–
<i>öpüşmek</i>	<i>oeupeuchmek</i>	<i>öpüşmek</i>
<i>öpüş</i>	<i>oeupeuch</i>	<i>öpüş</i>

Ad kökünün ikinci hecesinde ortak dilin *i*'sini *ı*'nın karşıladığını bu örnekler arasında yalnızca bazı durumlarda görüyoruz; daha önce andığımız Vidin ağzının *ızın* biçiminde ve sözlük verileri arasındaki *genız*, *emır* ve *sihur* sözcüğünde. Bunlarda büyük bir olasılıkla yeni bir *analogique* değişiklik olmuştur.

Sözlüklerde türetme biçimleri ancak dağınık olarak bulunuyor, ama aktarılan bu konudaki biçimlerin tanıklığına göre, üç sözlük yazarının her birinin kullandığı ağızda türetme ekleri getirirken *i* (*~i*) nin oynadığı rol, aşağı yukarı söz dağarcıklarında oynadığı rol gibidir. SÂMÎ BEY’de *-siz* sonekinin biçimi *-sözlüğün başı dışında-* hep *-seuz*’dür. RUŽIČKA - OSTOİĆ’de *-siz* biçimini buluyoruz (Ayrıca karş. *bellüsiz*, *bereketsiz*, *keyfsiz*, *kifayetsiz*, *teemülsiz*, *düşünmeksiz*, *tedzrübesiz* vb.). HACKI TEWFIK sürekli olarak *-siz* biçimini veriyor, ama sözlüğünde *-siz* da var. Vidin’deki derlemelerimden : *abdessiz*. Sözlük yazarlarımızda *-lik* türetme eki genellikle *-liq*’tır. “keklik” kök sözcüğündeki *-lik* sonesinde *i* yok.

Öbür örnekleri *-sanırım-* incelemeye gerek yok. Görüyoruz ki beklenmeyen biçimler olabildiğince büyük sayıda ortaya çıkıyor; kaynaklarımızın verileri de çoğu kez birbiriyle çatışıyor (kaynaklar birbirlerinden bağımsız durumda), genel eğilim ise açıkça görülüyor. Söz konusu sesin kullanılışında da kesin bir belirsizlik görülüyor (ör. karş. SÂMÎ BEY’de ve HACKI TEWFIK’te *-siz*’in ünlüsünün gösterilişi), ama incelenen biçimlerin, istediğince bir tutum ya da genel olarak fonetik bilgi eksikliği üzerine kurulmasının sözü bile edilemez.

Bir başka sorun : Bu biçimlerde kaynakların *i* (yani *y*) ya da *eu* ile işaretlediği ses neyin neşidir? RUŽIČKA - OSTOİĆ ve HACKI TEWFIK, *qiz* ve *senin*’ın *i* sesi arasında bir fark görmüyor. HASAN EREN, MEFKÛRE MOLLOVA - RIZA MOLLOV, MIJATEV PÉTER, GYÖRGY HAZAI ve ben, hepimiz bu sesi *i* olarak duyduk ve böyle yazdık.

İyi ama SÂMÎ BEY *eu* işaretlemesiyle ne demek istiyor? Sözü edilen *ö* sesi değildir, SÂMÎ BEY *ö*’yü *oeu* ile gösteriyor. Sözlüğünün IX. sayfasında şunları yazıyor : “Türkçenin dokuz ünlüsünden dördü, *a*, *o*, *ou*, *y* (= *ï*) kalın (“graves”), dördü ise, *e*, *i*, *u* (= *ü*) incedir (*aiguës*); yetersiz bir yenilik yapmaktan korkarak (quelque nouveauté) effrayante), ayırmaksızın (sans la distinguer) *i* ile ya da *eü* ile (yukarıda SÂMÎ BEY’in kararsızlığı

üzerine söylediklerimle karşı.) göstermek zorunda olduğumuz dokuzuncuya gelince, bu da kalın ünlüdür. SÂMÎ BEY daha sonra bu ince *i/eu* sesini, kalın sıradan *î* sesinin karşıladığını söylüyor. Ondan sonra da : “*l* sesine gelince, bunun kalın ünlülerden önce ya da sonra ağır ve kalın (*lourde et grave*) bir söylemi var, tıpkı İngilizcedeki *l*’nin ya da Yunanca *λ*’nın *a, o, w*’ dan önce olduğu gibi; kalın ünlülerden önce ya da sonra ise Fransızcanın *l*’si ya da İtalyancanın *gl*’si gibi söyleniyor. Yalnız, varolmak için ayrı bir işaret gerektiren ve bizim bu amaçla *eu* ile gösterdiğimiz sözü edilen ünlüden sonra *l*’nin söylemi, kendinden sonraki hangi ünlü gelirse gelsin zordur : *guideulmek, édeulen*”. Demek, SÂMÎ BEY bu sesi belirlemiyor. Yalnızca, –yarattığı kendine özgü sözcüklerle– damaksıl sesler arasında yer aldığını söylüyor; ama bu açıklamayı daha çok, ünlü uyumunda bu sesin tıpkı da -maksıl ünlüler gibi bir rolü olduğu biçiminde anlamak gerekiyor. *eul* ses grubuna değgin açıklamasından *i/eu*’nun damaksıl bir ses olmadığı sonucunu çıkarabiliriz.

Tarihsel olarak bu *î* ($\sim i$) sesi pek çok durumda *ü*’den geliyor. Dip Osmanlıca da tamlayan durumunda, tekil ve çoğul 1., 2. kişi iyelik ekinde *ü* sesi var; –*süz, –lük* türetme eklerinde de durum böyledir, dahası –*ur, –dür* ettirgen ekinde ve geniş zaman kipindeki –*ür*’de vb’de de. Buna karşılık *î* ($\sim i$) sesi *elinde* (Batı Rumeli : *elinde*) *kesilmek* (Batı Rumeli : *kesilmek*) vb. biçimlerinde *ü* sesine kadar gitmiyor. Ayrıca Dip Osmanlıca *temür* Batı Rumeli’de neden *temir* diye söyleniyor? Arapçadan geçen sözcüklerde (*izin, emir, sihir*) neden *î* var?

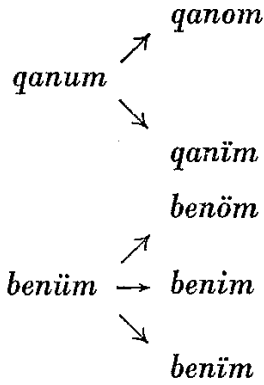
Bu düşünceler o kadar önemli değil. Sese değgin bir olgu, aslında oraya uyamasa da bazı ‘biçim’ lerin içine girebilir ya da tersine, beklediğimiz bazı durumlarda ortaya çıkmaz. Osmanlı Türkçesindeki kural dışı ses gelişmelerinden de ayrıca söz edeceğim (418. s.). Sonuç olarak benim kanıma göre *î* sesi Dip Osmanlıca *ü*’den gelmektedir. Bu sesin *ö* değişiminin dil anlarında bulunması da bunu destekliyor. Demek ki konuşma dilinde olan, her yerde olmamıştır, yani bir *benüm* biçimi, küçük ünlü uyumu sonucu *benim* olmuştur, bu konuda çok çeşitli gelişmeleri hesaba katmak gerekir.

Transkripsiyonu yapılmış Orta Osmanlıca metinlerde eski *ü* ($>$ Batı Rum. *î*), belli türetme eklerinde *ö* biçiminde karşımıza çıkıyor. Georgievits’de böyle pek çok biçim var (bkz. HEFFENING, 61. s.), ör. *bizöm, gelsön*, BALASSA’da da böyle (Acta Orient. Hung. II, 54) : *benöm, gördöm, terlög* ‘incelik’. (SÂMÎ BEY’in *eu* işareti pek dikkate alınmıyor.) Buna koştuk olarak yine bu iki kaynaktan şu biçimler görülüyor : *maslahatom, yatayon* (tuum hospitium), *başanon, patişahomoz, balok, alton* vb. (Georgievits; bkz. HEFFENING, 54., 61. s.), *džanom, qanom, hanom* ‘hanımım’ (Balassa; bkz. Acta Orient. Hung. II, 54).

Bu ses gösterimini Macarcadaki Osmanlı Türkçesinden geçmiş sözcüklerde de görüyoruz (bkz. ZSUZSA KAKUK’un Acta Orient. Hung. basıl-

makta olan sayısındaki incelemesi; inceleme, Macarcadaki Osmanlıca alıntı sözcüklerden Türkçenin ses tarihine ilişkin neler öğrenebileceğimizden söz ediyor.). Osm. konuşma dilinin *sandıq*, *qalabalıq*, *arpalıq* sözcüklerinin Macarca karşılığı *szandok*, *kalabalok*, *arpalog*'dur. Eski Osmanlıca biçimleri : *sandu(o)q*, *qalabalu(o)q*, *arpalu(o)q*. ZSUZSA KAKUK, bu ses gösterimiyle Macarcada ve Macar kronikçilerde karşılaştığımızı göz önüne alarak (Georgievits de Macarca biliyordu) bunun Osmanlıca dil alanının kuzey bölgelerinde doğduğunu söylüyor.

Şimdi şu sorun başgösteriyor : *qanum* > *qanom* > *qanım*, daha doğrusu *benüm* > *benöm* ~ *benim* > *benim* gelişmesiyle bir işimiz var mı yok mu, yani HEFFENING'in adı geçen yerdeki düşüncesi gibi, *o* ve *ö* "geçiş" sesleri midir, yoksa gelişme şöyle mi olmuştu?

Sanırım bizim işimiz sonuncu gelişmeyledir ve *qanom*, *benöm* biçimlerinin *o*, *ö*'sü "geçiş" sesi değildir. HEFFENING, Georgievits'teki *qurtuldom* ve *gönün* biçimlerinin yanlış olduğunu varsaymak zorundadır; çünkü, bu olaylarda eski biçimler *qurt(u)ldum* ve *günün*'dür; yani *qurtuldom* ve *günön* geçiş biçimleri anlaşılmalıdır. Ama bu biçimlerin yanlışlığının da artık tek başına inanırılığı yoktur, hele 'buna Balassa'da şöyle bir biçimin olduğu da eklenirse : *gördöm*.

Buraya RÄSÄNEN'in *hanı.m* ve *olmı.s* biçimlerini de alma olanağı var, ama bunlardan önemli sonuçlar çıkarmak pek doğru olmaz (Mittel Anatolien, III, 54-56; karş. *i* sesini gösteren biçimler, ör. 77. s.).

Şu Aydın yöresi değişimi burada anlamaz : *ö-ü* > *ö-ö*, *ü-ü* > *ö-ö* (*öküz* > *ököz*, *üşümüš* > *öšömöš*). HEFFENING, 61. s.

-i- (~ -i-) gösterimi Azerbaycan dilinde de var. FOY, Azerbaycan dilinde bazı eylem çekim eklerinin yalnız kalın sesli biçimleriyle kullanıldığından söz ediyor ve içlerinden en önemlilerini sıralıyor (MSOSW, 1903, 183). Bunlar, eylemlik *-ma* eki (*bilma*), *-dıq* ortaç eki (*bildixi* = Osm. *bil-diyi*), bazı eylem biçimlerinin çoğul birinci kişi *-ax* ve *-dux* kipi (*görmirux*), *-adžax* gelecek zaman kipi (*yiyadžax*), emir kipinin çoğul birinci kişi *-ax* eki (*gedax*), *-lix* türetme eki (*selametlix*), *-rax* karşılaştırma derecesi eki (*kiçirax*) 'daha küçük'.

FOY, bu biçimleri birbiriyle bağlantılı olarak düşünmekte haklıdır; çünkü, tümü de büyük ünlü uyumunu bozma eğilimlerinin sonucudur, ama eski e'nin bulunduğu biçimleri, ü'nun eski biçim olduğu durumlardan ayırmak gerekirdi.

Bizi şimdi ilgilendiren sonunculardır. a-e ünlülü türetme eklerini yeri gelince inceleyeceğiz (416. s.).

-*dīq*, *ux* — -*dux* ve -*līχ* türetme eklerinin özgün damaksıl var - ünlü-lerini Arap abacesinde vav'la yazmışlar - ve bu ünlü, büyük ünlü uyumu söz konusu olunca *ü*'dür. Bu eski *ü* şimdi tıpkı Batı Rumeli'de olduğu gibi *i* biçiminde ortaya çıkar. Bu pek rastlantı değildir. Göreceğiz ki, *ü* > *i* değişiminin izleri kuzeydoğu Anadolu'da da ortaya çıkmaktadır. Bu üç bölgenin içinde de kesin tarihsel bağlantılar oluşu ya da en azından gelişme eğiliminin ortak oluşu üzerine konuşabileceğimiz düşüncesi yadsınamaz.

4. *ö* > *o*, *ü* > *u* değişimi -sık rastlanan geçiş sesleriyle- Türk dillerinin genellikle eğitim gösterdiği değişimler içinde yer alır. Bu değişim Osmanlı Türkçesinde yalnız Adakale - Vidin yöresinde değil Anadolu'da da, özellikle kuzeydoğuda ve bu bölgenin güneyinde ve güneybatısındaki ağızlarda vardır. Batı Anadolu ağızları da yabancıdır bu olayın. bkz. DMITRIEV : DAN B 1928, 268-269; KOWALSKI, Osm. — türk. Dialekte, 1. §. Bulgaristan'ın güney kesiminde seyrek olarak, daha doğrusu yalnızca güneybatıda bu değişimin izlerine rastladık (bkz. 396. s.). Azerbaycan bölgesinde de var. (Gov. mug. gruppi azerb. yaz. 28). SĀMĪ BEY'in sözlüğündeki *dort* (*dorder*, *dördündzi*) biçimi tuhaftır.

5. Üçüncü kişi iyelik ekinin sık sık ortaya çıkan *i*'si velar ünlülü sözcüklerde ünlü uyumu kuralını çok zorlamıştır (karş. RĀSĀNEN, Chansons, 7. s. 2. j.). Bu durum belki bu olayın etkisiyle oluşmuştur, belki de ondan bağımsız olarak; şu kadarı kesin ki, Dip Osmanlıcada ünlü uyumunu bozma eğilimi çok güçlüdür. İncelediğimiz bütün olaylar (-*i*, -*miş*, -*i*- [*~i*], *ö* > *o*, *ü* > *u*), yukarıda değinmiş olduğum gibi bu eğilimin sonucu ortaya çıkıyorlar. Bu eğilimin en çok göze çarpan sonuçlarından biri, damaksıl ünlüden sonra -*lar*, -*ler* tipindeki türetme eklerinin damaksıl biçiminin kullanılmasıdır. Bunu, Doğu Rumeli ağızlarına karşılık Batı Rumeli ağızlarının karakteristik bir özelliği olarak betimsel bölümde tanıtmıştım. Bunun yanı sıra bu olayın tersi de kendini gösteriyor : damaksıl ünlüden sonra gelen a-e ünlülü türetme ekleri a ünlüsüyle görünüyorlar. Ama bu olaylar Batı Rumeli ağızıyla sınırlanmaz, daha doğrusu Batı Rumeli ve -göreceğimiz gibi- Kuzeydoğu Anadolu ağzının temsil ettiği Dip Osmanlıca ağzı ile sınırlanmaz. İlk a-e ünlülü türetme eklerini alalım. Bunların durumunda, damaksıl ünlüden sonra da damaksıl biçimde ortaya çıkmaları eski Osmanlıca ortak dilinin de karakteristik yanıdır. 1921 yılında, ZDMG LXXV. cildinde (275 ve devamı) AUGUST FISCHER'in Die Vokalharmonie der

Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen” adlı çalışmasının tanıtma yazısında bu sorundan söz etmiştim. Burada eski gramerlere göre XVII-XVIII. yüzyıl dolayısı ortak dilinde *sultanden*, *ogul(l)er*, *soukler iaradandan* ~ *iaradanden*, *iaradanlar* ~ *iaradanler*, *iaradanlardan* ~ *iaradanlerden*, *ogule*, *dumane*, *dumanlare*, *adlare* (yönelme durumu biçimleri), *olurler*, *olmasem*, *olmaseng* (MEGISER) kullanılıyor. MENINSKI’ye göre Osmanlıcada çoğul eki *-ler*’dir ve *-lar* biçimini yalnız “in familiari sermone” *-a*, *o*, *u*, *i*’den sonra kullanılmaktadır. Yönelme ve çıkma eki getirirken de durum böyledir. HOLDERMAN’a göre çoğul eki *-ler* (*babaler*, *korkouler*), çıkma durum eki *-den* (*babaden*, *korkouden*), yönelme durumu eki *-e*’dir (*babaié*, *korkouié*). Ayrıca bkz. ZAJACZKOWSKI : Roczn. Or. XII, 1936, 103 ve devamı.

Dil anıları gramer yazarlarının verilerini güçlendiriyor. Szászsebesli kâtip (“Müchlbacher”; 1440-50 dolayısı, Edirne - Kuzeybatı Anadolu ağzı-büyük olasılıkla ortak dil) şu biçimleri veriyor : *yazukler* ‘günahlar’, *aydirem* ‘söylüyorum’, *aldaniben* ‘aldanarak’ (FOY : MSOSW 1901, 259. s.).

Ayrıca bu tarihi izleyen döneme değgin şöyle pek çok veri var elimizde: *rouler* ‘ruhler’, *λζοαπλερ* ‘coapler’, *ρδκτεν* ‘ruhten’, *τουβιατέ* ‘dünyada’, *σακσέ* (Gennadios, bkz. HALASI KUN TIBOR : KCsA I. tamamlayıcı cilt 222 ve devamı.) : *çikmasse* (Georgievits, bkz. HEFFENING, 58. s.); *olunduqte* (14), *çoqlugunden* (15), *olaler* (21; Süleyman’ın Fermanı, bkz. A. ZAJACZKOWSKI : Roczn. Or. XII, 98); *yolune*, *yokse* (Balassa, bkz. Acta Orient. Hung. II. 54); Dilmaç Murad’da : *olmaye* (2. böl.), *zaraden* (2) *ode* ‘ateşe’ (8), *bunleri* (10), *yolleri* (10), *olse* (49), *olmase* (76), *yoldaşler* (77), *olanlere* (109; bkz. BABINGER - GRAGGER - MITTWOCH - MORDTMANN, Literaturdenkmaler, aus Ungarns Türkenzeit, 45 ve devamı).

Demek halk ağzında *-kimi bölgeler dışında- babalar* gibi biçimleri kullanılırken, eski ortak Türkçede *babaler* gibi biçimler sık görülüyordu. Daha sonra *babaler* biçiminin modası yeniden çıktı ve özellikle de yabancı sözcüklerle sınırlandı, ör. *sâtler* biçiminde olduğu gibi (bkz. AUGUST FISCHER’in andığımız çalışması); günümüzde bu gelişme sürüyor ve *sâtler* gibi biçimler, *sâtler* gibi biçimleri de siliyor (Ama bugün de *l*’nin etkisiyle *hâlde*, *kalbden* gibi biçimler bulunmakta). Ama bu eski modanın izi ta en yakın günlere kadar Türkçe sözcüklerde de kaldı. Üleştirme sıfatlarında bugün kurala uygun biçimiyle kullanılıyor (bkz. ör. DENY’nin grameri), ama SÂMÎ BEY *altışar* ve *onar* biçimlerinin yanı sıra *otuzer* biçimini veriyor; CHOLOROS’ta: *onar*, *altışer*, *otuzer*’dir (1955 basımı Türkçe Sözlük’te *otuzar*).

Büyük ünlü uyumunun bozulmasına ilişkin olarak kimi kaynaklarda, kimi bölgelerde, belli çağlarda kurallar görülür, ama bu kurallar birbirlerinden farklılık gösterirler ve burada bizim işimizin, aynı ses değişimi eğiliminin çeşitli biçimleriyle olduğu açıktır.

Ayrıca bkz.: J. RYPKA : Arch. Or. I, 1929, 179 ve devamı; RÄSÄNEN, Chansons, 6. s.; HEFFENING, Georgievits, 58 ve devamı; Acta Orient Hung. II, 1952, 54. sayfadaki benim yazım.

RÄSÄNEN sözü edilen eserde olayın Kıpçakçada, Doğu Türkçesinde ve Dip Türkçede bulunduğuna işaret eder. BROCKELMANN'ın bizi ilgilendiren verileri ve belirlemeleri önemlidir : Osttürk. Gr. 52., 239. s.

y, dž, š, l, r gibi birtakım *tümevarımsal* (inductive) seslerin burada nasıl bir rol oynadıkları sorunu da ortaya çıkabilir. Bu seslerin Osmanlıcada da maksillaştırıcı etkisi olduğunu biliyoruz (bkz. DMITRIEV : Zap. Koll. Vost. III, 2 : 436 ve devamı), ama incelenmiş olan biçimleri buna dayanarak açıklayacak olursak bu durumda söz konusu olayların büyük bölümünde *analogique* etki olduğunu varsaymamız gerekir. *Babaler* türünden biçimler bugünkü ağızlarda pek sık olmasa da başka yerlerde de karşımıza çıkıyor. KOWALSKI (Osm. - türk. Dial. 22-23). GIESE'in metinlerinden böyle pek çok biçim alıntılıyor.

* * *

Büyük ünlü uyumuna gelince, Osmanlı Türkçesinin çok eski sözcüklerinde kurala uygun biçimlerin yanı sıra büyük ünlü uyumunun bozulduğu biçimler de çıkar karşımıza.

Szászsebes'li kâtipte şu biçimleri görüyoruz : *itma* 'etme', *eyla*, *bizdža* (FOY : MSOSW 1901, 259. s.); Argenti'de : *kima?*, *görma*, *sewmachtán*, *etmaá*, *bilsam* (BOMBACI, Argenti, 46. s.); Georgievits'te : *yedma ülüdan*, *dervişlar* (HEFFENING, Georgievits, 58. s.); Ferraguto'da : "*susdán susá* [sö (ö?)zdan sö(ü?)za]", *çekma*, *kima?* vb. (BOMBACI, 212. s.).

KOWALSKI bugünkü halk dilinden böyle pek çok biçim derlemiştir (Osm. - türk. Dial. 37 §). GIESE'in Konya ilinden derlediği metinlerde büyük sayıda bu tip sözcükle karşılaşırız : *memleketa* (21:24), *üstüna* (60:14), *desdima* 'elime' (60:15), *sölemişlar* (37:9). KOWALSKI'nin MOŠKOV'un Gagavuz derlemelerinden alıntıladığı : *derlar* ve DMITRIEV'in aynı yerden verdiği şu örnekler : *vermäsa*, *yedärsa* (Arch. Or. IV, 215) *birda*, *üçünd'žüya* (aynı yerde 350).

BOMBACI'nin de alıntıladığı (Argenti, 48. s.) ve SZAPSZAL'ın da doğruladığı (*diyax*, *görax* L:27, sözlükte : *gäsmax*, *işmax*, *küsmax*, *görükmx*. H. SERAJA SZAPSZAL, Proby, literatury ludowej turkow z Azerbajdzanu Perskiego - Proben der Volksliteratur der Türken aus dem Persischen Azerbajdschan, Kraków (Akad.) 1935. RÄSÄNEN, Lautg. 104). *bilmax*, *getmax*, *ölmayini*, *yyadzax*, *gedadžayux*, *kiçrax* (etimologique a?) gibi biçimleri daha önce anmıştım (413. s.).

Demek, burada da ortak bir eski gelişme eğilimi söz konusudur (karş. 413-414. s.).

Bu olaylarda *a* sesinin rolünü düşünmemiz gerektiği de pek olasılık dışı sayılamaz (karş. BERGSTRÄSSER : ZDMG LXXII. 240-41). Vidin'de de örneğin *sevma* gibi biçimler genellikle *sevmâ* biçiminde kullanılmaktadır ve *itma*'daki ve buna benzer başka derlemelerdeki de bir *a* sesi olabilir. Gagavuzcada son hecedeki *ä* ($\sim a$) sorunu da olasılıkla burada ele alınması gereken bir sorundur; bkz. DMITRIEV : Arch. Or. IV, 211 ve devamı.

Karş. BROCKELMANN, Osttürk. Gr. 39. s.

Kül Tegin yazıtının *t²in¹a* biçimi *tinle* (THOMSEN, Inscr. de l'Orkh. déch. 115) diye de, *tinla* diye de okunamaz; *tinla* biçiminde okunması gerekir (v. GABAIN, Alttürk, Gr. 246; MALOV, Pamjatniki, 27).

Soneklerin özgün ünlü sistemi, kuşkusuz uyumun biçimsel oluşumunun temel ögesidir. Bu sorunu yeri geldikçe ortaya atıyorum. (*-lar*, *-ler*'in kökeni açıklığa kavuşturulmuş değildir, karş. RÄSÄNEN : JSFOu L, 7. *-da*, *-de* ilgecinin özgün biçimi *taqı*'dır.).

6. Doğu Rumeli ağızındaki *ö > ü* (*u*) değişimi üzerine Roczn. Or.'un XVII. cildinde yazmıştım. Burada, bu değişimle, *ö > ü* değişiminin kısmen Osmanlı Türkçesinin dil anılarında kısmen de bugünkü dilde karşılaştığımız başka olayları arasında bağlantı kurulamayacağı kanısında olduğumu söylemiştim (Bu makalede verilen literatürü ayrıca karşılaştırmız : DMITRIEV : DAN B 1928, 268-69). Şimdi de bu kanıdayım, ama önemli değişikliklerle. Demem o ki şimdi, Batı Rumeli ağızlarındaki *ö > ü* değişiminin, Macar asıllı Babıâli dilmacı Murad'ın Türkçe metinlerinde de olduğu anlaşılıyor (gereç BABINGER'de : Literaturdenkmaler aus Ungarns Türkenzeit'da, 45-51 vb.).

Dilmaç Murad, çağının Macarca harflerini kullanıyor; *ö* sesini *ew* işaretiyle yazıyor, *ü*'yü ise *u* ile ya da *v* ile, yani öylesine tutarlı ki hiçbir kuşkuya yer kalmıyor. İşte bu anda Dip Osmanlıca *ö sesini birtakım sözcüklerde *ew* (bir kez *o*) ile temsil edilirken buluyoruz onda, birtakım sözcüklerde ise *u*, *v* ile. Bunlar şu sözcükler :

1. *ew* = *ö*

gyewr = *gör* (15, 21, 22, 23, 24, 56, 60, 62, 63, 79, 81, 94 sayı); *gewr* - (63);

gyuwr - (9)

gyewre = *göre* (13)

gyewz = *göz* (40, 79, 87, 94)

kyewr = *k'ör* (60, 71)

gyewksek = *gökçek* (51, 86)

gewgs = *göç*- (76)

yewrulmek = *yörül*- (17)

gsewp = *çöp* (79)

2. *o* = *ö*

ote = *öte* (59)

3. *u, v=ü (<ö)*

giungul = *günül* (5, 54); *gyungul* (54, 86, 102); *gyvngul* (113); *gyungl-* (35, 39, 53, 87, 99)

gyusztter = *güster-* (10, 14); *gusztter-* (58)

gyug = *güg* 'gök' (13, 26)

gyuzet = *güzet* - (82), *guzed-* (82)

dun = *dün-* (31, 59)

szuz = *süz* (1, 21, 23, 32, 47, 51, 78, 81)

szuyle = *süyle-* (67, 79, 85), *szuyl-* (80)

suyle = *šüyle* (6, 13, 99)

buyle = *büyle* (41, 47, 89)

vl = *ül-* (6, 50, 102, 106)

vksuz = *üksüz* (111)

vng = *ün-* (19, 64)

vykun- = *üykün-* (48, 56)

vz = *üz-* 'kendi' (79, 99).

Bu verilerin ses gösterimi için önce *u* harfinin Türkçe metinlerde *ü* sesinden başka, Murad'ın Macarca metninde de olduğu gibi *u* sesini de gösterdiğini belirtmek gerekir (Macarca metin için bkz. GRAGGER'in a.g.y. 55 ve devamı), - dahası, *u* harfinin *ü* sesini göstermek için başka örneklerde, yani Dip Türkçe *ü*'nün bulunduğu sözcük köklerinde ve soneklerde sayılamayacak ölçüde çok karşılaşılır. "ew" harf grubu Macarca metninde de -uzun ya da kısa- *ö* sesini gösterir (bkz. BABINGER, a.g.y. 52). Sözcük başındaki *ü*'nün her zaman "v" ile gösterilişi dikkate değerdir.

Demek ki Batı Rumeli ağızı olan Murad'ın ağızında Dip Osmanlıca *ö sesinin tıpkı Vidin'de, yani Batı Rumeli ağızlarında olduğu gibi, kısmen *ö*, kısmen de *ü* ile gösterildiğine kuşku yok (Vidin'i vurgulamamın nedeni, en iyi bu ağız tanımamdır). Ama Vidin'de *ö > ü* değişimi -gördüğümüz gibi- ancak belli sözcüklerde kendini gösterir. Sorunu böyle ortaya koymak ise yersiz olur; çünkü Batı Rumeli ağızları üzerindeki kıt bilgilere dayanarak *köprü* ve *ördek* örneklerinde (bkz. 398-399. s.) olduğu gibi Batı Rumeli ağızlarında *ö > ü* değişiminin tutarlılık gösterdiğini belirleyebildik.

Konumuzda ilerlemeden önce ilkesel bir soruna değinmek istiyorum, ses gelişiminin düzenliliği sorununa. Osmanlı Türkçesinde ses yasaları ve sese ait gelişme eğilimi vardır. Örneğin Dip Osmanlıca -*g-*'nin ortak dilde $\emptyset$, daha doğrusu -genellikle her olayda böyledir- *y* olması bir ses yasasıdır. Belli birtakım sözcüklerde ortaya çıkan, bir bölüğünde ise görülmeyen sözcük başı *t > d* değişimi sesin bir gelişme eğilimidir. Osmanlı Türkçesinde pek çok böyle eğilim vardır. CAFEROĞLU'nun zengin Anadolu metin derlemelerini okumak bu bakımdan çok öğreticidir. Bu gelişme eğilimleri kimi zaman tümüyle kendine özgü durumlar yaratır. Osmanlıca ortak dilindeki

özgün *b-*'nin gösterilişini düşünelim bir : Bir sözcükte $\emptyset$ ile gösteriliyor (*bol->vol->ol-*), birkaç sözcükte *v-* ile (*var, var-, ver-*), öbür sözcüklerde *m-* (*malaq, menekşe* [$\langle$ Farsça]), *meşe* [$\langle$ Farsça]) yine bir bölümünde *p-* ($\sim b-$) ile (*pek, parmaq, bin-, ~ pin-, bınar ~ pınar vb.*), bunun yanı sıra düzenli olarak *b-* ile (*bil-, beş vb.*) gösteriliyor.

Sesin bu tür gelişme eğiliminde bir yandan, bir ses değişiminin ortak dilde belli sözcüklerde olması, belli birtakım sözcüklerde olmaması; öte yandan da bir ses gelişmesinin herhangi bir dil ortaklığı içinde de belli yerlerde geçerli olup belli yerlerde olmaması onun doğal ve ayrılmaz parçasıdır.⁸

Batı Rumeli ağızlarında çeşitli yerlerde çeşitli biçimlerde gerçekleşen $\ddot{o} > \ddot{u}$ değişimi de böyle bir gelişme eğilimidir.

Ayrıca $\ddot{o} > \ddot{u}$ değişimi olayında Batı Rumeli ağızları ve Murad'ın kayıtları arasında, çok şey anlatan belli uyuşmalar belirlenebilir. *gör-, göre* (*gör-* ulacı), *göz, kör* sözcükleri Vidin'de de $\ddot{o} > \ddot{u}$ değişimi göstermez (*göz* sözcüğünün Adakale'de *güz* biçimi de var). *gönül* sözcüğü Adakale'de hep *günül*'dür; *dön-* Vidin'de *dwn-*, Adakale'de *dün-* ve *dön-*; sözcüğü Adakale'de *süz, soz, söz*'dür; *öl-* Vidin'de de Adakale'de de *ül-*'tir; *öksüz* ve *ön* sözcükleri Vidin'de de Adakale'de de $\ddot{u}$ ile söylenir. Kimi başka sözcükler için Batı Rumeli'den elimde veri yok. Olsaydı Murad'ın dili ve Batı Rumeli ağızları arasında * $\ddot{o}$ 'nün gösterilişine ilişkin daha pek çok uyuşma belirlenebilirdi.

7. Sözcük içi $g > \sim \gamma$ olayında bu sesi koruyan biçimler özgün biçimlerdir. Dip Osmanlıcada bu *g* henüz genel olarak yer alıyordu, Orta Osmanlıcada yitmeye başlar (bkz. ZSUZSA KAKUK'un yukarıda anılan çalışması). Batı Rumelinin her ağzı, Doğu Rumeli'de her yerde yitmişken -görmüş olduğumuz gibi- bu sesi günümüze kadar korumuştur. Anadolu'da bu sesin yittiği ve bulunduğu ağızlar vardır. İkinci sorun ayrıntılı olarak incelenmeye değer.

8. y şimdiki zaman eki sorunu ile uzun uzun uğraşmamız gerekiyor. FOY 1903 yılında bu konuda (MSOSW VI, 161) şunları yazıyor : "Bulgaristan Türkçesinde, ör. Vidin'de şu biçimler göze çarpıyor :

1. <i>yapayim</i> [<i>yap'ayim</i>] = Rusçuk'ta	<i>yapayorum</i>
2. <i>yapayin</i> [<i>yap'aysin</i>]	<i>yapayorsun</i>
3. <i>yapay</i>	<i>yapayor</i>

⁸ Yıllardır konferanslarımda - özellikle MEILLET'nin etkisiyle - Türkçe ses tarihinin, ancak gelişme eğilimleri düşüncesi temel alınarak anlaşılabileceğini söylerim. GÉZA BÁRCZI de Macar ses tarihine ilişkin olarak aynı sonuca ulaşmıştı (karş. ör. Magyar hangtörténet, 1954, 95. s.: "Dip Macarca dönemini karakterize eden, ses değişimi eğilimlerinin karmaşık bir biçimde birbirine girmesi ve kesişmesidir"). karş. SEVORTYAN, Fonetika turetskogo, literaturnogo yazıka, 17. s. SEVORTYAN Türkçenin sesbilgisel gelişme eğilimlerinden sık sık söz eder.

Kont Mülinen bir münasebetle burada eski Tatar kalıntılarıyla karşı karşıya olduğumuzu açıklamıştı. Gerçekten KÚNOS da *yapay* = *yapıyor*, *gidey* = *gideyor*, *baqay* = *baqıyor* gibi biçimlerin Aydın'ın Tatar biçimleri olduğunu söylüyor (Kisázsia török dialektusairól, I, Budapeşte, 1896, 122. s.). Martin Hartman Antep'te Kuzey Suriye'de şu biçimlerle karşılaştı : *gideyorum* vb. yerine *gideyim*, *gideyin* vb. — ... KÚNOS'un Aydın ağzı Nasreddin Hoca metninde de böyle biçimler var, ör. *neye isteyin?* (35.52), sonra *-eyin*'in, *-eñ* biçiminde kısaltılmış olarak; bu durumda *ne yeñ?* deyişi (41.), *ne yersin*'in değil *ne yeyorsun*'un karşılığıdır; çünkü bunun yanıtı şöyledir : *yeyöm* = *yeyorum*."

FOY'un görüşüne karşılık KOWALSKI "y" şimdiki zaman ekinin doğuşunu şöyle açıklıyor (WZKM, XXXIII, 230, 13. ve 15, j.; Osm.-türk. Dial. 64., 66. §) : "Kimi Rumeli ağızlarında (özellikle Adakale ağzında) geniş zaman ortacının sözcük sonu *r*'si neredeyse kurallı diyebileceğimiz bir biçimde *y*'ye dönüşür : *qazay* (*qazar*), *saçayler* (*saçarlar*), *üldüriy* (*öldürür*) vb.... *y* ile ve *r* ile çekilmiş biçimler ara sıra karışık kullanılıyor : ... *fil qadar oliy*... ve hemen arkasından, *fil kadar olur*... vb. *y*'den önce gelen ünlülerin farklı oluşu : *gidey* ama *geliy*, *yapay* ama *aluy*... tam bir kesinlikle *gidey* biçiminin kökeninin *gider*'e, *geliy*'in ise *gelir*'e gittiğini göstermektedir; demek oluyor ki bu biçimler FOY'un ... düşündüğü ... gibi şimdiki zaman biçimlerini değil, gerçekten de geniş zaman biçimleridir".

Böyle bir açıklama da yanlış olmasa gerek. Gelişme şöyle düşünülebilir : *gelir* > *geli* (KOWALSKI, Osm.-türk. Dial., 64., 66. §, Les tures... de la Bulg. NE., 25. s. 4. satır ve devamında bu tip gelişmeleri gösteriyor) > *geliy*, *gelirsin* > *gelisin > *geliysin*. *y* sesi bu tip biçimler yoluyla *gider*, *gitmez* gibi biçimleri de etkilemiş olabilir.

Buna karşın benim görüşüm, *y* şimdiki zaman kipinin geniş zaman *r*'sinden değil, *-yor* şimdiki zaman kipinden geldiğidir. Bunu ortaya sürmek için çeşitli nedenlerim var.

"Bağlantı ünlüsü" kesin bir sonuca götürmez bizi. Eski Osmanlıcada *geli-yor-*, *ali-yor-* biçimleri yanında *a-e* ulacıyla kurulmuş biçimler de vardı. Sözü edilen gelişmede ikinci biçimlerin rol oynamış olmaları olasılığını yadsıyamayız, ayrıca bugün biçimi *e~i*, *i*, *u*, *ü* olan geniş zaman bağlantı ünlüsünün, sonunda, *y* şimdiki zaman kipi biçimlerini etkilemiş olması da anlaşılabilir değildir. *y* şimdiki zaman kipinin bağlantı ünlüsünün, - göreğimiz gibi - geniş zaman ünlüsüyle her zaman aynı olmaması da önemsiz değildir.

Ama en ciddi biçimde göz önünde bulundurulması gereken, gördüğümüz gibi, *-yor* şimdiki zaman kipinin bulunduğu bütün Batı Rumeli'de yer almamasıdır. Kuzeydoğu Anadolu'da da aynı durumu görüyoruz : *-yor* ortadan kalkıyor ve onun yerine *y* şimdiki zaman kipinin çeşitli biçimleri ortaya çıkıyor (B. ATALAY Türk Dili 1933, 4. sayı 81-82. s.: Trabzon'da konuşma dilinin *gidiyor*, *geliyor*, biçimlerini *gidiy*, *geliy* karşılamaktadır).

–*yor*'un *y*'ye dönüşmesini elimizin altındaki ağız metinlerine bakarak adım adım izleyebiliyoruz.

–*yor* soneki bana göre – anlambilimsel güçlükler karşın – Dip Oğuzca *yor*–, *yorî*– “gehen, wandeln, ausgeführt werden; desk. Verb.”, *yür*– [*yürî*–] “gehen; desk. Verb.: zu tun pflegen” (bkz. v. GABAIN, Alttürk. Gr). eylemine bağlıdır (Anlambilimsel güçlük, bu eylemin işin sürerliğini bildirmesi, Osmanlıca –*yor*'un ise daima içinde bulunulan zamanda sürmekte olan bir işi anlatmasıdır. Ama burada anlam değişimleri kolayca kavranabilir durumdadır). Eski ve yeni Türk dillerinde bu eylem pek çok türetmede vardır (Bunlar içinde bkz. Osm. *yorga* ‘atın bir yürüyüş, biçimi’, *yort*– ‘yortmak’).

DUDA (Die Sprache der Oryq Vezir-Erzählungen, 89) ve Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (I, II) yanı sıra başka kaynaklar da XV. yüzyıla ait örnekler verir bu kipe. Bu biçim bugün bile yaşamaktadır Anadolu’da, ör. bkz. V. A. MAKSIMOV’un Opıt izsl. tyurkskih dialektov vı Hudavendgyare; Karamanî (Spb. 1867, 70-71. s.; ancak alıntıları – ör. FOY : MSOSW 1903, 160 – gördüm): *ğazıyorur, gülüyorur, baylıyorur*, ayrıca CAFEROĞLU’nda, Orta Anadolu AD, 20. s. (Niğde ili) : *atıyorur, çixiyorur, söyleniyorur, bişiriyorur* vb. Belli birtakım yörelerde ve özellikle eski devirde *yor*–, *yorî*– yerine aynı işlevi yüklenmiş *yörî–~*yürî*– biçim çiftini görüyoruz. Karş. *yörük*~*yürük* (Türkçe Sözlük 2), ayrıca Antalya ve İçel (Mersin) arasında kullanılan *doğuyörür* ‘doğuruyor’, *oluyorür* (B. ATALAY, a. g. y.) biçimleri ve bir de bu sorunun literatüründe sık sık anılan eski konuşma dilinin *ü*’lü biçimleri. B. ATALAY Bepazarı dolayından – Ankara’nın batısından – *geliyürü, gidiyürü* biçimlerini anıyor.

S. DUDA, a. a. o.; KOWALSKI, Osm.–türk. Dial. 31-32. h. = EnzIsl. IV, 1007-8; B. ATALAY, “*Yor*” eki. Türk Dili 1933, 4. sayı 81-82. s.; AALTO-SALONEN : JSFOu LII, 4:3; BROCKELMANN, Osttürk. Gr. 326 s.

Yor şimdiki zaman kipinin daha, eski Osmanlıcada bile birçok değişimi var, bugünkü ağızlarda ise yine pek çok değişimiyle karşımıza çıkıyor. KOWALSKI bunları, belirttiğimiz yazısında ayrıntılı olarak ve özenle inceliyor. KOWALSKI’nin çalışmasının yayımından bu yana yeni birçok gereç gün ışığına çıktı ve şimdi onun bu yorumlarını büyük ölçüde tamamlayabiliriz. Bulgaristan yolculuklarımız sırasında 1954’te ve 1955’te, çalıştığımız her yerde bu kipi biçimlerini derlemiştik.

Şimdi –*yor*'un değişimlerini sıralamak gereksiz. Bu kiplerde *y* ve *r* yitimine sık rastlanıyor. “*y*”nin yerini değişik bölgelerde “*v*” alıyor ve *o* ünlüsü *u, ü, ı, i, a, e, ö* ünlüleriyle ya da bu ünlülerin değişimleriyle yer değiştiriyor; *o*'nun yerinde kimi zaman zayıf ünlü, uzun ünlü ya da ikili ünlü (diftong) – ve böyle sürüp gider – belirir. Kişi bildiren eklerin kipe katılmasıyla yeni değişimler doğar. *r*'den sonra bir ünlünün daha ortaya çıktığı da olur. Ünlüyle biten bir eylem kökünden sonra, ashnda ulaç kipi olan bir bağlantı ünlüsü var; bu

alabildiğine renkli değişimlerde ortaya çıkıyor ve yanındaki seslerle kaynaşıyor ya da yitiyor.

Değişimlerin büyük bir bölümünde, Kuzeydoğu Anadolu'da çok yaygın ve KÚNOS'a göre Trabzonlu Lazlarda genel bir kullanımı olan bir *-yir* biçimi var (NyK XXII, 279 ve devamı).

KOWALSKI (adı geçen yerde) KÚNOS'un verdiği bilgilere dayanarak şunları alıntılıyor : *agair* (konuşma dilinde *aqıyor*), *yaçayir* (*yaçıyor*), *çixılmayir* (*çikilma(i)yor*), *geliyir* (Samsun, Trabzon; KÚNOS'da da daha pek çok örnek var). KOWALSKI kendi derlemelerinden şunları veriyor : *çeki·ir*, *tartülü·ir*, *soru·ir*, *du·rmür*, *duşwnmür* (Sivas'ın güneyi).

RÄSÄNEN'in Rize'den derlediği manilerden : *d'elmeýirswn* (88. sayı), *d'ide'yrwom* (100; karş. 104, 155), *d'ide'yirt' en* (101); Trabzon'dan: *seveyirum* (161), *t'ara'irim* (209). Ayrıca bkz.: Chansons, 18. s. 16. sayı ve 381. s. 1. satır).

Bu biçimin *-yr* değişimi de var, bkz. RÄSÄNEN, Mani-Lieder, Trapezunt: *ideyrum* (237. sayı), CAFEROĞLU, Kuzey-Doğu İAT, Trabzon ili : *anla·yrim* (143-3), *kidéyrim* (173-7), *pulamâyrim* (175:35). Bu biçimde daha sonra yine döneceğiz.

R'nin Türkçede sık sık düştüğünü biliyoruz, bu Osmanlı ağızlarında da görülüyor, *bir* yerine *bi* biçimi ve *-yor* yerine *-yo* biçimiyle çok sık karşılaşırız (RÄSÄNEN, Chansons, 9. s.). *-yir* şimdiki zaman kipinde de r'nin düşmesi ortaya çıkıyor. KOWALSKI (a. g. y.) şu örnekleri anıyor : *eseyi* (*esiyor*), *sariyi* (*sarıyor*), *Donaniyi* (*donanıyor*). CAFEROĞLU'nun Tokat ilinden derlediği bir metinde (Sivas ve Tokat İAT, 187-89) büyük sayıda şöyle biçimler (*-yi*, *-yi* vb.) buluyoruz : *diyi*, *geliyi*, *yapıyı*, *aliyi*, *götürüyü* (*getiriyo*, *aliyo* yanı sıra). Ordu ilinden (Kuzey-Doğu İAT, 3-4) : *gidíyi*, *vériyi*, *çüqüyü* vb. Güney de bu biçimlere yabancı değildir. CAFEROĞLU şunları Gaziantep'ten veriyor (Güney-Doğu İAT, 194 ve devamı) : *söyliyi*, *déyi*, *parliyi* vb.

-yi'den sonra da bir *-y*'li biçim türedi. Alıntıladığımız metinlerde *-yi* vb. yanında bu ikinci, daha kısa biçimi de buluyoruz. Örneğin *-yi* biçimine örnekler alıntıladığım Tokat ilinden derlenmiş metin şöyle biçimler de veriyor : *yapıy*, *dıy*, *verıym*, *variylar*, *e^{DD}ürüyeler* (*yapıyillar*'ın yanı sıra). Ordu ilinde *-yi*- türünden biçimlerin yanında bu da var : *döniy*, *vériy* (*vériyi*'nin yanı sıra), *sormiy*, Gaziantep'te ise *y* şimdiki zaman kipinin genel bir kullanımı söz konusudur. Ortak dilin *geliyor*, *oluyor* biçimlerini burada *geliy*, *oluy* karşılıyor. Bunun yanında yukarda incelenen *quruluyu*, *deriliyi* gibi biçimler de kullanılıyor. (ÖMER ASIM AKSOY, Gaziantep Ağzı, I. cilt, 155 ve devamı, ayrıca karş. V. s., not; 185-186).

CAFEROĞLU'nun Doğu-Anadolu metinlerinden, Kuzey-Doğu İAT ve Güney-Doğu İAT adlı eserlerinden Trabzon, Malatya, Elazığ, Tunceli illerinden *-yi* ve *-y* kiplerine ilişkin pek çok örnek derledim, ama bunları vermeyi şimdi

gereksiz buluyorum. *-yor* > *-y* gelişmesi, anlatılanlar göz önüne alındığında sanırım açıktır; Batı Rumeli *-y*'sinin kökeninin ise Doğu Anadolu'nun *-y*'sinden başka olduğunu düşünmek olanaksızdır.

Yukarıda *-y* sonekinin doğuşunu, en başta *-yor* biçiminin *-yir* değişimine bağlamama karşı çıkılabilir. *-yi*, *-yo* ve *-yu* biçimleri de bulunmakta (bkz. KOWALSKI, a. g. y.) ve *-y* bunlardan türemiş de olabilir. Böyle bir varsayım, yukarıda ele aldığımız ve *-y*'nin özellikle *-yi* ile bağlantısına tanıklık eden gereç ters düşer. Hemen ele alacağım Batı Rumeli biçimlerinin (*-yir*, *-yi*) tanıklığı da yine bunu destekler. Ayrıca *-y*'nin kökeninin olayların bir bölümünde *-yi*, *-yu*, *-yo-* gibi biçimlere götürülmesi yalnız mümkün değil düpedüz muhtemeldir de.

Şimdi Rumeli bölgesine geçelim.

Yukarıda açıklanan *-yor* > *-yir* ~ *-yir* > *-yi* ~ *-y* gelişmesini doğrulayan eylem çekimi biçimleri Rumeli'de de var.

Vidin'de metinleri derlerken kendine özgü, seyrek rastlanan bir biçime, *-yr-*'li şimdiki zaman kipine yer yer rastlandığını fark ettim. Bu biçimin – yanlış anımsamıyorsam buna dikkati çeken HASAN EREN'dir – yalnız birinci kişide kullanılmakta olduğu ortaya çıktı. Örnekler : *baqa·yrim*, *yapa·yrim*, *seve·yriş*, *de·yriş*. Adakale'de bu biçim aynı, ama iki ünsüz arasında *i* ile görülüyor : *arayirim* (KÜNOS, Volksm. 109:37), *üliyirim* (Türkü. 14-17), *bulamayirim*, *samayirim* (Türkü. 86:9, 11).

Bu biçimleri güneyde Blagoevgrad geçiş ağzında da derledik : *ali·yrim*, *ali·yirsin*, *aliyir*, *aliyriş*, *aliyirsiniz*, *aliyirler*.

Bu *-yir*, *·yr* biçimlerinin yanı sıra *-yi*, Batı Rumeli'de de – yalnız Adakale'de, ama tümüyle açık örneklerde – ortaya çıkıyor : *noliyi* (Volksm. 17:19), *başlayi* (Vm. 19:32), *benzeyi* (Vm. 135:27), *yaniyi* (Türkü. 24:24, 24:27), *tüteyi*, *üteyi*, *yeteyi* (Türkü. 28:6, 7, 8).

Demek, *-y* soneki Batı Rumeli'de de incelediğimiz daha uzun biçimlere, Doğu Anadolu'da olduğu gibi getiriliyor.

-yor şimdiki zaman kipi Doğu Bulgaristan'da zengin, kısmen benzer, kısmen de ayrı bir gelişme gösteriyor. KOWALSKI şunları yazıyor (Les turcs ... de la Bulgarie du nord est, 17. s.): [Deli Orman ve çevresindeki yörelerin ağzının karakteristik çizgileri] 10. Sürerlik anlatan şimdiki zamanın ulacının kipi *-yor* değil, *-yer*, *-yér*, *-yir*, *-yir*'dir ya da *y*'nin düşmesi sonucu *-er*, *-ér*, *-ir*, *-ír*. Bunun dışında tekil üçüncü kişi ekinin sonunda bir *vokalique* öge beliriyor : *-yeri*, *-yéri*, *-yiri*, *-yiri*, *-yiri*, *-éri*, *-éri*, *-iri*, *-íri*, *-íri*. Bu durum, bu ögeyi göstermeyen biçimlerin yanında ortaya çıkıyor. Ve sürerlik anlatan şimdiki zamanın (durativ praesens), son sesi, kimi zaman *-a*, *-e*, kimi zaman da *-i*, *-i*, *-u*, *-ü* olan ulaçtan yapıldığı için, kimi zaman aynı kimi zaman da aynı yörelerde kullanılan tekil üçüncü kişi biçimlerinin büyük bölümü şöyle türüyor : *gel-e-yeri*, *gel-e-eri*, *gel-e-er*, *gel-e-yiri*, *gel-e-iri*, *gel-e-ir*, *gel-i-yeri*, *gel-i-yiri*, *gel-i-eri*, *gel-i-iri*, *gel-i-er*, *gel-i-ir* vb."

Demek ki burada, KOWALSKI'nin incelediği Kuzeydoğu Rumeli bölgesinde, -y biçimi doğmamıştır.

Buna karşılık Gagavuzcada ve KOWALSKI'nin araştırmadığı Doğu Rumeli ağızlarında -yor şimdiki zaman kipinin -y biçiminde ortaya çıktığı dağınık olaylar var.

Sovyet Akademisi Dilbilim Enstitüsü Türkçe Bölümünden L. A. POKROVSKAJA Moskova'da, Moldova ve Ukrayna Cumhuriyeti'ndeki belli birtakım Gagavuz köylerinde -y şimdiki zaman kipinin bulunduğu dikkati çekti. Vulkaneşti'da şunları derlemiş : *geliy, veriy, lafediy, bāriy, iniy, uruliy, suliy, atliy, āliy* (*sula-*, *atla-*, *āla-* eylemlerinden), *çıqıy*. Kotlovina, Kurçu (Vinogradovka) ve Avdarma köylerinde de böyle biçimler derlemiş. Vulkaneşti'da, Kotlovina'da ve Kurçu'da konuşmada hemen istisnasız -y şimdiki zaman kipinin kullanıldığını söylüyor (Vokalizm dolayısıyla buraya iki Avdarma biçimi alıyorum : *čarpıy, bičiylar*).

Bunun dışında L. A. POKROVSKAJA aşağıdaki biçimleri derlemişti. Bunlardan çoğunun vokalizmi, geniş zaman vokalizminden farklılık gösteriyor ve sonundaki -y düşebiliyor : *gele(y), qalqı(y), dure(y), pine(y), gide(y), qalı(y)*. Y şimdiki zaman kipinden y'nin düşmesi - özellikle *i*'den sonra - Batı Rumeli ağızlarında da görülüyor.

Bundan başka y şimdiki zaman kipi bilinmiyor, onun yerine 1954'te Balçık'te derlediğimiz şu biçimler kullanılıyor : *gidiyim, -ysin, -yi, -yiz, -ysiniz, -yler*. Yine bu kipte -yi ve -y biçimlerinin birbirini izlemesi dikkate değer. Bu da -y sonekinin -yi (<-yir) den geldiğini gösteriyor.

Stara Zagora'da şu cümleyi derledik : *yapāsini-da alıylar*. Burada *geliyorum, -rsun, -r, -ruz, -rsunuz, -rlar* kipleri yanında şunlar da yaşıyor; *geliyom, -yon, -yo, -yoz, -yonuz, -yorlar*.

Sliven'de özel bir durumla karşılaştık. Derleme yaparken büyük bir topluluk oluşmuştu ve bu topluluktaki gençlerden çoğu şu şimdiki zaman kipini kullandıklarını iddia etti : *yaşayim, -ysin, -y, -yiz, -ysiniz, -yler, -seviyim, -ysin, -y, -yis, -ysiniz, -yler*. Şu cümleyi onlardan derledik : *Burgasda yaşay*. Daha yaşlıca olanlar bu biçimin Sliven'de bulunduğu konusunda kuşkuluydular. Burada her zaman kullanılan şimdiki biçimi şuydu : *seviyom, -yon, -yo, -yos, -yonus, -yo'lar*.

Burada y şimdiki zaman kipinin Azerbaycan'da da olduğu anımsatayım. bkz. Gov. mug. gruppi azerb. yaz. 114. s. :

<i>aleyam</i>	<i>käleym</i>
<i>aleysan</i>	<i>käleysän</i>
<i>aley</i>	<i>käle</i>
<i>aleyux</i>	<i>käleyük</i>
<i>aleysuz</i>	<i>käleysüz</i>
<i>aley</i>	<i>käle</i>

IV. BATI RUMELİ AĞIZLARININ KUZEYDOĞU ANADOLU AĞIZLARIYLA İLİŞKİSİ

Batı Rumeli ve Kuzeydoğu Anadolu ağızları arasında çakışan noktalar var. Bu benzerliklerin doğası iki ağız bölgesi arasında tarihsel bağlantı kurmamızı gerektiriyor. Bu benzerlikler bir rastlantı sonucu olamaz. Konuyu tam bir açıklıkla görebilmemiz için özellikle, ilgili Anadolu ağızlarının ayrıntılı bir monografisine, sözü edilen olayların ortaya çıkışını gösteren haritalara gereksinme vardır. Ama yukarıdaki tezin kanıtlanması için PISAREV'in Trabzon ve Rize ağızı üzerine yazısı (Zap. Vost. Otd. XIII, 173 ve devamı), bundan başka RÄSÄNEN'in ve CAFEROĞLU'nun kapsamlı ağız metinleri yeterli geçici sunuyorlar.⁹

1. Sözcük sonundaki *i*, *u*, *ü*, PISAREV'in iki epik metninde hiç değişmiyor, ama gramer taslağında (175. s.) *qapi* (ortak dil : *qapı*) sözcüğü şu ad durumu ekleriyle yer alıyor : *qapinin*, *qapiye*, *qapiyi*. Bunun yanı sıra da ad durumu eklerinin biçimi *qizin*, *qizi*, *qizde* olan *qiz* sözcüğü var. *-li*, *-li*, *-lu*, *-lü* türetme eki PISAREV'de *-li* biçiminde (175. s.): *atli*, *boynuzli* (rogatii), *yanaqli*, *qirmizi yanaqli*. Tarihsel olarak gereklik kipi *-li*'ye bağlı : *yapmali*, *baxmali* (176. s.). PISAREV'in 178-181. sayfalarda verdiği —özellikle büyük bir değeri olan— türkülerini ve atasözlerini içeren metinlerde şöyle biçimler buluyoruz : *xovardasini* (178), *yali-yali* 'kıyı boyunda', *boyali*, *boyli* (179), *tablali*, *arabasini*, *yoli* (180), *quri* (181) ve bunların yanında şunları da : *aşa'i*, *şaşafunu* = *çarşafını*, *dişari* (178), *onu* (179), *oldu* (180).

RÄSÄNEN'de (Chansons) ortak dilin sözcük sonu *i*, *u*, *ü*'sünü kurallı olarak *i* karşılıyor : *qari* 'kar' (26:9), *qaldi* (12:9), *varmi?* (12:10), *quruldi* (12:16), *olurdi* (12:18), *oldi* (16:11), *ürdi* (34:2), *yüzümi* (32:9). Burada istisna olarak şöyle biçimler de var : *q'onayı* (12:30), *yemeği* (14:6); şurada kurala uygunluk var : bkz. RÄSÄNEN, 8. s. aşağıda, *onumu?* (24:7), *t'ürkü* (32:18, ama, 44:11 : *t'ürkiyi*), *t'op'eyi* (Mani-lieder, 106. sayı).

CAFEROĞLU'nda Trabzon ilinden derlenmiş *Pisig* adlı hikâyede aşağıdaki verilerde sözcük sonu *i*'si var (Kuzey-Doğu İAT) : *buni* (154:18), *puni* (153:10), *ayizini* (153:24), *sıçani* (153:29), *parami* (154:5), *ayuyi* (154:33), *yani* (153:10), *öli* (154:15), *doğri* (155:21), *köyli* (155:23), *sopalari* (153:22), şunlarda *i* yok : *köylü* (155:21), *döndü* (154:35), *qarşu* (155:1).

⁹ MARTTI RÄSÄNEN, Eine Sammlung von Mani - Liedern aus Anatolien. Helsinki (Société Finno - Ougrienne), 1926. JSFOu XLI. —, Chansons populaires turques du nord-est de l'Anatolie. Helsingforsiae (Societas Orientalis Fennica), 1931. Studia Orientalia IV 2. —, Türkische Sprachproben aus Mittel - Anatolien. Helsinki - Leipzig (Societas Orientalis Fennica) I, 1933; II, 1935; III, 1936; IV, 1942 Studia Orientalia V, VI, VIII, X. - A. CAFEROĞLU, Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar. I. İstanbul (T. D. K.), 1942. —, Anadolu Ağızlarından Toplamalar, I, İstanbul (T. D. K.), 1943 —, Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar. İstanbul (T. D. K.), 1944. —, Kuzey - Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar İstanbul (T. D. K.), 1946.

Yukarıdaki biçimleri alıntıladığım *Pisig* adlı hikâye bizim açımızdan çok dikkate değer : Batı Rumeli ağzının aşağı yukarı incelenen bütün özelliklerini veriyor. Daha, sık sık alıntı yapacağım bu hikâyeden. CAFEROĞLU'nun derleme yaptığı Sürmene ilçesi Trabzon'un 30-40 km. doğusunda, Trabzon'la Of arasında deniz kıyısında yer alıyor.

CAFEROĞLU'nun öbür Kuzeydoğu Anadolu metinlerinde de durum buna benzer. Rize ili türküleri böyledir (a. g. y. 259. ve devamı) : *toplanti* (259:2), *yuqari* (259:9) *aryila'l'i* (259:26), *boyu* (260:7), *sirasi* (260:14), *doğurdi* (260:18), *atumi* (260:3).

Çoruh ilinde derlenmiş metinlerde (Doğu İAT) : *galdi* (219:3), *dutuldi* (219: 2-3), *sordi* (219:10), *varmali* (222:3), *davari* (222:13) vb. Kars ilinde, Ardahan dolayında yaşayan Afşarlarda (Doğu İAT) : *garni* (140:25), *arslâni* (141:10), *guzzi* (140:17), *öni* (141:15), *galdi* (140-10), *oldi* (141:12), *döndi* (141:14).

Ama burada, Kuzeydoğu Anadolu'da *i* sesinin *î* olarak başka olaylarda da ortaya çıktığından ve bununla bağlantılı olarak ünlü uyumunun kendine özgü biçimler gösterdiğinden de söz etmek gerek (karş. 407. s.).

PISAREV'e göre (175-176. s.) Trabzon'da *-lîq* türetme ekinde *i* yerine *î* vardır : *pataqlîk*, *alçaqlîk*, ama şöyle biçimler de var : *güzelluq*, *insaniyetluq*, *günluq*. Buraya giren öbür biçimler : *açilirim*, *alışirim*, *yapalim*, *baxalim*, *çiqalim* (PISAREV, 176).

RÂSÂNEN'in Chansons adlı yayımında Rize'nin kuzeydoğusunda deniz kıyısındaki Atine ilçesinde : *çadir* (12:16); Rize'de : *sarildwk'* (14:6), *solinda* (14:8), *sard''ilar* (14:9), *k'iz* (18:19), *k'irmizi* (22:18), *arasinda* (14:23), *yik't'wn* (18:11). *î* sesi γ ve x 'den sonra düşmüyor (*yemeyî* 14:6), ayrıca şöyle biçimler var: *vardim* (14:20), *başim* (14:19), *yârimin* (16:9). RÂSÂNEN'in Mani-lieder adlı yayımında, Rize'den : *t'animadwm* (89. sayı), *darilwr* (91. sayı).

CAFEROĞLU'nun *Pisig* adlı metninde *î*'ya sık rastlanıyor : *Vaqdin zamaninda bir faqir varimîş. Kimsesi yoyimîş. Qurbete çiqayim demîş. Qaqmîş gitmiş* (153:8). Rize ili türkülerinde *î* daha seyrek (Aynı yerde 259 ve devamı, 272 ve devamı, 276 ve devamı.).

Genel olarak, Kuzeydoğu Anadolu ağızlarında *î* sesiyle karşılaşılrsa da – hem bu seyrek de değildir – *i* sesinin olayların büyük bölümünde *î*'yı uzaklaştırdığı söylenebilir.

Daha önce söylediğim gibi bu olayın, sözcük sonu *î*, *u*, *ü* seslerinin *i* ile karşılaşılmasının nedeni olması olasılığı yoktur. Bu olasılığı düşünmememin nedeni, genel *î > i* değişiminin Doğu Rumeli ağızlarında olmamasıdır; bu değişim Kuzeydoğu Anadolu ağızlarının bir yeniliğidir. Ama iki ses değişimi arasında bir ilişki olabilir.

2. Kuzeydoğu Anadolu'da ünlü uyumuna uymayan *-miş* çekim ekini de buluyoruz. *-miş* RÂSÂNEN'de pek seyrek görülür. Rize'de derlenen maniler-

de *sarılmış* (116) *atılmış* (117; *atılmış p'ambwk d'ibi*, "die war erweicht wie Baumwolle" değil, "atılmış yapağı gibiydi"); Trabzon'dan : *q'omuş* (255), *q'ara-imiş*, *belá-imiş* (275).

CAFEROĞLU'nun *Pisig* adlı hikâyesinde genellikle *-mis* biçimini buluyoruz ama, - seyrek de olsa *-miş*, *-muş*, *-müş* de var. 153. sayfada 20-24. satırlarda şu örnekler çıkıyor karşımıza : *dönmiş*, *varimiş*, *çalmış*, *qoymış*, *al'miş*, *almişler*. Ama metnin başka bölümlerinde şöyle biçimler de var : *atmış* (154:29), *boymuş* (153:29), *girmüş* (154:36), *getürmüşler* (154:13) vb. *-miş* aynı eyleme değişik biçimlerde de gelebiliyor : *baqmışler* (153:26) ve *baqmışler* (155-1), *varmiş* (153:8) ve *varimiş* (153-20), *qaqmıs* (153:9) ve *qaqmıs* (155:6), *cıymış* (154:26) ve *cıymış* (153:29), *dönmüş* (154:10) ve *dönmiş* (153:20).

CAFEROĞLU'nun başka metinlerinde de ses uyumuna uymayan *-miş*'e rastlarız sık sık: Trabzon'un Simona ilçesinde : *almışdi* (197:33); Trabzon'un Vakfikebir ilçesi Mahmutlu köyünde : *al'miş* (199, daha pek çok kez), *ol'miş* (199:19), *kömmiş* (199:24) vb. Bunun yanında - daha seyrek olarak - söyleleri de var : *paqmış* (199:23), *atmış* (199:26) vb. Zelego adlı bir köyden derlenen masalda aynı durum var (Of, Trabzon, 250 ve devamı).

Çoruh ilinden derlenen metinlerde *-miş* biçimi görülüyor (Doğu İAT) : *düşmiş* (221:6), *almışim* (221:14), *boyanmış* (223:10), *tutmuş* (224:1).

Kars ili Afşarlarında (Doğu İAT) : *sönmiş* (139:26), *ölmüş* (142:3), *süsmiş* (139:27).

3. Kuzeydoğu Anadolu'da ortak dilin sözcük içi, ama ilk hecede yer almayan *-i-*'sini belli durumlarda *i*'nin karşıladığı biçimler de buluyoruz. Örneklerin sayısı kıttır. Şöyle biçimler (CAFEROĞLU, Kuzey-Doğu İAT, Trabzon ili) : *geldi-yinde* (188:8), *izin* (218:27; 218:28 : *izin*), *kedip* (219:6), *kälirim* (219:10), *kedir* (219:18), *kädirdi* (219:19), *kälily* (220:20), *kälip* (220:17), *çäqiliy* (220:19), *geliy* (229:19), *gelir* (229:25).

Ama bu, sorunun yanlış görünümünü veren bir basite indirgeyiştir. 412. sayfada açıklamış olduğum gibi tarihsel bakış açısını ön plana çıkarmak gerekir: Sözcük için, ilk hecede değil de öbür hecelerde yer alan Dip Osmanlıca *ü*'nün durumu nedir?

Yukarıdaki örneklerin çoğunda *i*, Dip Osmanlıca *ü*'ye kadar uzanıyor (*geldüğünde*, *gidüp*, *gelürüm*) *geliy* biçiminde ise Dip Osmanlıca *i*'ye. Demek sorunu şöyle formüle edebiliriz : Dip Osmanlıca *ü*'yü, belirtilen durumda Kuzeydoğu Anadolu'da da *i*'nin karşıladığı durumlar vardır ve bu *i* Dip Osmanlıca *i*'nin devamı olarak bunlarda da *analogique* olarak görünüyor.

Demek ki, bu durumların başlangıcı XIV.-XV. yüzyıla gidiyor; Batı Rumeli Türklerinin dil atalarının henüz Kuzeydoğu Anadolu'da oturdukları zamana. Bu iki özdeş değişimin iki bölgede birbirinden bağımsız olarak daha sonraki yüzyıllarda oluşması olasılığı daha azdır. Söz konusu *ü*'yü Kuzeydoğu Anadolu'da genellikle *u*, *i* ya da başka bir ses karşılıyor (bkz. Bundan sonraki madde).

4. $\ddot{o} > o$, $\ddot{u} > u$ değişimi daha önce de söylediğim gibi (414. s.) Kuzeydoğu Anadolu'da da var.

Önce $\ddot{o}$, $\ddot{u}$ 'nün ilk hecedeki durumunu inceleyelim.

PISAREV'in metinlerinde bu seslerin değişmeksizin kaldığına sık rastlanıyor, ama Vidin'de olduğu gibi $\ddot{o}$ 'nün o , $\ddot{u}$ 'nün ise u ile karşılandığı sayısız örnekler de var. "Aşağı yukarı her Anadolu ağzında olduğu gibi – diyor PISAREV 176. sayfada– Trabzon'da da, ortak dilde küçük ünlü uyumu olan pek çok sözcük büyük ünlü uyumuyla karşımıza çıkıyor. Ör, *duz*, Osm.: *düz*; *o'unde*, Osm. *öyünde*; *do'un*, Osm. *döyün*; *gömuq*, Osm. *gömük* 'kemik' "Metinlerde : *soyle*– (181, 190), *şoyle*, *uç*, *toquldu* ~ İst. *döküldü* (182), *duzuldu* ~ İst. *düzüldü* (184), *do'uş*– ~ İst. *dövüş*– (çok kez) ve bunların yanı sıra : *zügüt* (180) ~ İst. *züyürt*, *böyük*, *söz* (181), *sür*– (182), *yüz*, *düş*– (184) vb. PISAREV'in derlemelerinden anlaşıldığına göre k ve g 'den sonra egelen $\ddot{o}$ ve $\ddot{u}$ sesleri – tıpkı Vidin'de olduğu gibi – düşmüyor : *gör* (178), *güzel* (180), *göt* (181), *kör*, *köz* (184), *gün* (188), ama *quçuq* (179).

RÄSÄNEN Rize manilerinde şöyle biçimler veriyor : $d'ol$ ve $d'ul$ (116 ve 112) – İst. *gül*; $y\omega zi$ (177), –İst. *yüzü*; $d'ol$ (120) – İst. *göl*; $t'orp'in\omega n$ (122) – İst. *köprünün*; $uc d'unnuq'$ (122) – İst *üç günlük*; $d\omega št'um$ (123) – İst. *düştüm*; $t'ömur d'özli$ (123) – İst. *kömür gözlü*; $d\omega şurdum$ (126) – İst. *düşürdüm*; $k'çuq$ (126); $opert'en$ (131) – İst. *öperken*; $d'ören$ (134) – İst. *gören*. RÄSÄNEN 36. sayfada, nerdeyse her sözcüğü ele aldığımız bu olaya örnek olan bir türkü yayıyor. Bu türkü şöyle :

yuq ustinde uzom var, / uzom sende d'özüm var, / q'oyünüze wč k'iz var, / küçuwne d'özüm var.

Chansons'da Rize ilinden : ωc (22:12, karş. 24:19), *dort* (16:1, 3, 5), $d'orin-di d'oze$ (12:8), $d'\omega n$ (12:12), $y\omega zelli$ (12:12, 14;17), $y\omega rek$ (12:21). Trabzon ilinden *Gözöwne* (24:33), *düsöwörsöw* (24:7), *Günde* (24:19, (21), *yüreyum* "mon cœur" yani içim, midem (24:24), *yüzöwne* (26:2), *öfkelen* (30:22), "öfkeyle", *şoyle* (32:16). Demek burada ilk hecedeki $\ddot{o}$, $\ddot{u}$ sesi daima korunuyor.

CAFEROĞLU'nun bu konuyla ilgili metinlerinde (bkz. Kuzey-Doęu İAT, 153-55, 162-65, 171-76, 181-83) $\ddot{o}$, $\ddot{u}$ hiç değişmiyor; şöyle pek çok örnek var: *şoyle*–, *ölü*, *dön*–, *köy*, *güneş*, *yüz*, *sür*–, *tün* (İst. *dün*), ama – seyrek de olsa – şöyle örnekler de buluyoruz : *yuqlen* (153:34), *duyunumuza* (154:18), *wč* (155:19), *quçugini* (163:11), *doyuş*– (163:22) – İst. *dövüş*–, *uškün* (163:25), *usdüne* (163:37); Çoruh ilinde (Doęu İAT 219 ve devamı) : *soz* (sık sık), *don*– (222:8-9), *tutun* (222:26), *gun* (223:25) vb.

Kuzeydoğu Anadolu ağzlarında $\ddot{u}$, ilk hece dışında neyle karşılanıyor peki? ($\ddot{o}$ burada dikkate alınmıyor). Burada da ilk hecede gördüğümüz seçenek sesin aynısını buluyoruz, şu önemli farkla ki, $\ddot{o}$, $\ddot{u}$ ilk hecede genellikle kalırken, ilk hece dışında genellikle değişiyor ($\ddot{u}$). Güneybatı Bulgaristan bölgesinde de aynı durumu görmüştük (396. 404. s.).

PISAREV'de : (türküler, 178-79) : *dedüm* (2), *geldum* (3), *belüme* (4), *benum* (4), *gelub* (5), *keseluq* (5), *getürdü'ün* (7:1), *senun* (7:4), *günüdür* (7:3), *gözüm* (7:4), *gideyrim* (8), *giderim* (6), *çiçekli* (5).

RÄSÄNEN'de aynı olayları buluyoruz. Ör. Trabzon manilerinde (49 ve devamı) şu biçimler var: *Beyük* (221), *Benum* (221), *k'öpeyun kızı* (222), *elürsun* (223), *sevdu'um* (223), *Döse'unde* (226), *sürülür* (228), *yesun* (229), *idelum* (230), *DeDum* (230) vb. Rize türkülerinin dilinde durum biraz başka türüdür (27. ve sonraki s.) : *virsin* (116.), *t'est'im* (117), *dωšt'um* (123), *d'irdom* (123), *evlendom* (125), *d'eminom* (126), *dωšurdum* (126), *kocucq* (126), *benom* (130), *verdum* (140), *elürum* (165).

Olayın tarihsel gelişimine ilişkin olarak daha birkaç varsayım öne sürebiliriz.

Kuşkusuz, "anayurtta", Kuzeydoğu Anadolu'da bu değişim özellikle ilk hece dışında görülüyor. İlk hece *ö* ve *ü*'sü pek çok olayda düşmez, ilk hece dışı *ü*'nün düştüğü ise daha seyrek. Güneybatı Bulgaristan'daki geçiş ağzında da durumun - daha önce anmıştım - tıpkı böyle olması çok önemlidir. Bundan, değişimin, bu iki ağız daha ayrılmamışken çekim ve türetme eklerinde başladığı - demek *ü* sesiyle - ve ancak yavaş yavaş ilk hece dışındaki hecelerin etkisiyle kök heceye yayılmış olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Kuzeydoğu Anadolu'da ilk heceden sonra gelen hecenin ilk heceye yaptığı bu etki - söylediğim gibi - açıktır, ama aşırı ölçüde güçlü değildir; bu etki Batı Rumeli'de - yani Batı Rumeli'nin bu değişimin görüldüğü bölgelerinde - daha geneldir. Vidin'de *ö* ve *ü* sesini ilk hecede de genellikle *o* ve *u* karşılıyor.

Bu düşünceyi daha ötelere götürebilir ve diyebiliriz ki, ilk hece dışındaki *ü > u* değişimi, demek oluyor ki, yukarıda söylenenlere göre birincil olan *ü > u* değişimi, küçük ünlü uyumunu bozmaya yönelik eğilimin bir sonucudur. Demek ki sonuç olarak, incelenen olaylar, yani *ö > o* ve *ü > u* değişimi tümüyle - birinci olarak ilk hece dışında ve ikincil olarak kök hecede bir arada ortaya çıkan bir olay - ünlü uyumunu bozmaya yönelik eğilimin sonuçlarıdır.

Ama Osmanlıca dil alanındaki her *ö > o*, dolayısıyla *ü > u* değişiminin bu yolla açıklanacağını düşünmüyorum.

Bu bozucu etkinin daha ötelere giden bir sonucu da oldu. Trabzon'da kalın ünlülü sözcüklerde belli durumlarda *u* yerine *w* ortaya çıkıyor (RÄSÄNEN, Mani-Lieder 47-48); *Biçâçom* (215), *yaylanom* (218) vb. Bu olay kök sözcüklerde bile var (Chansons) : *k'ωršom* (16:6), *ot'ωz* (14:16).

Karş. RÄSÄNEN, Chansons, 7. s. ve JSFOu. XLV, 3:3 ve sonrası.

5. *-lar*, *-ler* gibi soneklerin büyük ünlü uyumunu bozması olayında Trabzon ağzı, PISAREV'e göre Vidin ve Vidin çevresi ağzlarının tuttuğu yoldadır. PISAREV (175. s.) şunları yazıyor : "Adlarda çoğul eki neredeyse her zaman *-ler*'dir, *-lar*'ın getirilişi çok seyrek. Ör. *babaler*, *arqadaşler*; ama söyleleri de var : *atlar*, *yapular*, — *atlar ve yapılar*'in yanı sıra. Eylemlerde

(176. s.) : *vurduler, buladzakler, arasaler*. Ama tıpkı Vidin'de ve Adakale'de olduğu gibi bu olayı Trabzon'da, başka *a-e* vokalizmi olan soneklerde de görüyoruz. Yönelme durumunda : *Batume* (178), *baše* (181), *islame* (182 vb.), *aslane* (184; 188 : *aslana*), *qane* (184), *çiqane* (186), *iktizaye*, *anasine* (175); bunların yanı sıra şunlar : *yanuna* (178), *yola* (180). Kalma durumunda ve ayrılma durumunda : *yašten* (180), *islamden* (182), *qorquden* (184), *bašten* (186), *xaninde* (182), *duvarumde* (175), *yanunuzden* (175); buna karşılık : *haftada* (179), *ovada* (180), *soqaqtan* (180).

RÄSÄNEN'in Trabzon metinleri tümüyle başka bir görünüm sunuyor (Mani-lieder 37 ve sonrası). Bunlarda yalnız şöyle çoğul eki var : *yapraqlar* (162), *qarlar* (uyakları : *aqarlar* ve *baqarlar* 174), *yalduzlar* (183), *gizlar* (184) vb. *Palde* (bkz. 214), *orade* (214) gibi biçimlere seyrek rastlarız. Chansons'da aynı durumu görüyoruz, ama burada Vidin'in *duyarler* (30:5) biçimi de ortaya çıkıyor.

CAFEROĞLU'nun Trabzon'dan derlediği metinler de yine tuhaf hiçbir şey sunmaz. Büyük ünlü uyumu kuralı düzenli olarak işler, ama *tursunler* (163:21; Of çevresi), *atler* (195:31; Trabzon çevresi) gibi biçimler de buluruz.

Kars ilinden derlenen Afşar metinlerinde durum başkadır (Doğu İAT). Burada yalnızca, *dayler* (139:24), *bayler* (139:25), *hedzranner* (139:27), *yayleler* (140:18), *püşmanler* (141:4), *harmande* (141:20), *toymezden* 'güneş' (1414:25) gibi biçimler var.

Demek, büyük ünlü uyumunun bozuluşu RÄSÄNEN ve CAFEROĞLU'nun metinlerinde – şimdi incelediğimiz Afşar metinleri bir yana – dağınık bir biçimde ortaya çıkıyor, ama PISAREV'in alıntılanan sözleri ve verileri, ayrıca RÄSÄNEN'in açıklaması (Chansons, 5-6. s.) büyük ölçüde bulunduğunu kanıtlıyor. RÄSÄNEN büyük ünlü uyumunun bozulmasının kimi sorunsal olaylarından söz ediyor ve ekliyor : "Nasıl olduğu anlaşılıyorsa da velar ünlülerden sonra *e*'nin – bu kez tersine – belirlediği başka olaylar da vardır; bu durum yönelme durumunda (*-e*, *-ye*), kalma durumunda (*-de*), çıkma durumunda (*-den*), üleştirme sıfatı yapan *-er* olayında (*azer-azer*) sık görülür, *-ler* çoğul ekinde çok daha siktir.

Betimleyici bölümde (398. s.) Vidin'de Adakale'de kimi olaylarda küçük ünlü uyumunun da bozulduğundan söz etmiştim (*güzal*, *sevma*, *gidalim* vb.); ayrıca III. bölümün 5. maddesinde bu olayın eski dilde ve halk dilinde de bulunduğunu anlatmıştım.

Küçük ünlü uyumunun bozulmasına Kuzeydoğu Anadolu'da da çok sık rastlanır (RÄSÄNEN, Chansons, 5. s.).

PISAREV'e göre (176. s.) Trabzon'da olumsuz emir tekil ikinci kişi eki hep *-ma*'dır : *gidma*, *dema*, *sevma*.

RÄSÄNEN'in metinlerinde (Mani-lieder) şöyle biçimler buluyoruz : *et'ma* (130), *eğilma* (112), *vermam* (249), *et'sam* (150), *benzet'sam* (150), *seversan* (118, 155), *at'sa* (124), *elürsa* (böyle) (165).

CAFEROĞLU'nda *Pisig* adlı masalda : *isdersan* (153:31) iki kez), *ğalir-sanüz* (155:4), *bilalim* (154:1), *gidalum* (154:1), *édalum* (154:24), *yyadzaçum* (155:4). Bir başka masalda : *yenersa* (163:22), *körörsa* (162:21), *Düşünma* (163:18), *Düşünmaynuz* (163:35), *étmanuz* (162:22), *vérmanuz* (163:21).

Çoruh ilinden derlenen metinler de şöyle pek çok örnek içeriyor (Doğu İAT) : *édarsuz* (219:22, 25), *beša* : *beš*'in yönelme durumu (220:5), *söylamagda* (224:4), *tüylari* (226:18), *kima* (226:12), *bilana* (224:7), *istemam* (226:21), *getmaz*, *bitmaz*, *étmaz* (228:1-3). Kars ili Afşarlarının dilinde (Doğu İAT) : *yürriyan* (142:24), *gédan* (142:26).

Vidin'de ve Kuzeydoğu Anadolu'da aynen yer alan *güzal* biçimi göze çarpıyor. MOSKOV'da kurala uygun (bkz. bu yazının 416. s.) *e > ä* değişimiyle Gagavuzca *göz'äl* biçimi var (DMITRIEV: Arch. Or. IV, 215) ve DMITRIEV M. S. MICHAJLOV'un buna eklediklerini yayıyor, buna göre *ev* ve *güzel*'in İstanbul söylemi *äv ve güzäl*'dir (PISAREV, 181:13. Etymologique olarak kuşkusuz *köz- kör-* eylemine, bundan da : *közel; karş. HASAN EREN : NyK XLI, 371; BANG : KSz XVII, 122., sağda).

Ama III. bölümde (414. s.) söylediğimi de, yani şimdi incelenen olayların eski Osmanlıca ortak dilinde alabildiğine yayılmış olduklarını da hesaba katmak gerekir.

6. Dağınık görülen *ö > ü* değişimini Kuzeydoğu Anadolu'nun *dialektologie* gerecinde bulamadım. Bu değişim üzerine söylediklerime ekleyeceğim bir şey yok.

7. Dip Osmanlıca *-g-* Trabzon ağzında PISAREV'e göre (174-175. s. ve metinler) korunmuyor, ama bu, *-g-*'nin Kuzeydoğu Anadolu'da tek karşılığı değildir. RÄSÄNEN Chansons'un girişinde şunları yazıyor : "Yazınsal dilde *y*'ye dönüşmüş olan (ğ...) sözcük içi eski *g*, Rize'de *ç* biçiminde görülüyor, onu izleyen *i* ise *ï*, *u* olmuştur (*t'opeyin*, *t'opeçun* = yazın. *köpeğün*). "Metinlerden örnekler : *q'onayî* (12:30), *baçirdüm* (14:9), *bey-oçlinda* (16:19), *aladzaçim* (18:19); bir Trabzon türküsünde : *alad'za'um* (28:13), *açlaya-açlaya* (26:15), *t'esed'zeçim* (12:27), *yemeçî* (14:6), manilerde : *eçilma aşıaçe* (112), *k'öpeçun q'izi* (222).

CAFEROĞLU'nda : (Kuzey-Doğu İAT, Sürmene'den Trabzon yakınında, doğusuna düşüyor) *yo çimiş* (153:8), *duçun* (154:18), *açaç* (154:26, 35; 154:32, 33 : *ädça*, *ädçin*), *doçri* (155:21).

CAFEROĞLU'nun Rize ilinde derlediği metinlerde *-g-*'nin (*-ç*) korunmasına örnekler (a. g. y.) : *döçrüyü* (260:15), *doçurur* (260:21), *daçlarin* (261:20) *sévduçum yiyidi* (262:20). Burada *öli* (261-4), *dälari* (261:23) gibi biçimler de var.

Kars Afşarlarının dilinde *-g-* kalmıştır (Doğu İAT) : *daγler* (139:24), *baγler* (139:25), *aγlama* (140:1), *fındıgın* (141:16), *yigit* (141:2), *dziğer* (141:14), *sögüt* (142:21).

Araştırmamızda *-g-*'nin korunmasının, olsa olsa Dip Osmanlıcadaki eğilim gibi dikkate alınabileceğine işaret etmek gerek. Yukarıda söylediğim gibi, Doğu Rumeli ağzının Kuzeydoğu Anadolu ağzından kopuşu daha Dip Osmanlıca döneminde gerçekleşirken, *g > Ø*, *y* değişimi Orta Osmanlıcada oluşmuştur.

8. *-y* şimdiki zaman kipinden söz ederken, bu biçimin Doğu Anadolu'da da bulunduğu ve *-yor* ve *-y* arasındaki geçiş biçimlerinin Doğu Anadolu'da ve Batı Rumeli'de aynı olduğu ortaya çıkmıştı. III. bölümde anlattığım bu konuyu yinelemek istemiyorum.

Ama elimdeki kanıtlardan biri öğeyi bu bölüme saklamıştım. Bunu *-yor > -y* gelişmesinden söz eden açıklamalara katabilirdim; ama, sanırım üçüncü bölümde anlattıklarım ile ilgili bu gelişime sorunu açıkça karşımızda durmaktadır ve eğer incelemenin, *-yor > -y* gelişmesi ve Batı Rumeli - Kuzeydoğu Anadolu arasındaki dilsel ilişki açısından aynı ölçüde önemli olan bu bölümünü burada anlatmam daha doğru olacak.

Sözü edilen konu şu :

PISAREV (Zap. Vost. Otd. XIII, 177), *yor* şimdiki zaman kipinin Trabzon'da ancak pek seyrek, o da istisna olarak kullanıldığını onun yerine ilk önce geniş zaman kipini, ikinci planda, daha önce gördüğümüz gibi *yor* şimdiki zaman kipinden gelen *yir* şimdiki zaman kipini ve üçüncü planda da kökeni bizim *yir* - < *yor* -'a giden *y* şimdiki zaman kipimizi kullandıklarını söylüyor. PISAREV'in yorumlarına dayanarak iki kup kurabiliriz (PISAREV ikincide, birincide olduğu gibi *yap-* eylemini değil, *sev-* eylemini kullanıyor; bu iki kipi, sanki aynı eylemden yaratılmışlarmış gibi ele almak gerekir; PISAREV *sev-* kipinin çoğul birinci kişisini vermiyor; bütün bunlar konunun özünü ilgilendirmez) :

1. <i>yapa·irim</i>	2. <i>seveirim</i>
<i>yapa·irsin</i>	<i>seviysin</i>
<i>yapa·ir</i>	<i>seviy</i>
<i>yapairuq</i>	<i>seviyiruq</i>
<i>yapairsiz</i>	<i>seviysiz</i>
<i>yapairler</i>	<i>seviyeler</i>

Birinci kip Vidin'de kullanılmıyor, buna karşılık ikincisi Vidin'in bunu karşılayan kipiyle uyuyor :

<i>seve·yrım</i>	<i>seve·yriz</i>
<i>seve·ysin</i>	<i>seveydsiniz</i>
<i>sevey</i>	<i>seveyler</i>

Bunun yanında Vidin'de aşağıdaki kip de kullanılıyor :

<i>seve·yim</i>	<i>seve·yiz</i>
<i>seve·ysin</i>	<i>seve·ysiniz</i>
<i>seve·y</i>	<i>seveyleyler</i>

Blagoevgrad'da ise – daha önce söylediğim gibi – PISAREV'in ilk Trabzon kipini de derledik.

<i>ali·yrım</i>	<i>aliyriiz</i>
<i>ali·yirsin</i>	<i>ali·yirsiniz</i>
<i>aliyir</i>	<i>aliyirler.</i>

PISAREV'in *yapa'ir* biçiminin *yapa'ir* diye de (yani *ai*'yi iki ayrı hece gibi), *yapayr* diye de (yani diftongla) okunabileceğini belirtmek gerek (karş. Blagoevgrad biçimleri). PISAREV'in yaydığı yedi heceli türkü dizeleri bunu açıkça gösteriyor : *gideirim Batume – gelub beni gör–sene* (187. s.), buna karşılık *ben giderim peşüne* (179. s.) RÄSÄNEN'in derlemeleri iki heceli biçimin Kuzeydoğu Anadolu'da yaygın olduğunu gösteriyor.

Demek burada, iki ağız alanı arasında yine açık bir çakışma olduğu görülüyor.

Batı Rumeli ve Kuzeydoğu Anadolu ağız alanı arasında bir çakışmadan daha söz edilebilir. Sırçadaki Türkçe alıntı sözcüklerde, hatta Macarcadaki Osmanlı Türkçesinden geçmiş sözcüklerde gözlenebilen Kuzeydoğu Anadolu Türkçesindeki *k' > t'* ve *ğ > d'* değişmesini kastediyorum [bkz. RÄSÄNEN, Chansons, 8. s. RÄSÄNEN'de dört dizede şu biçimleri görüyoruz (Chansons, 12:4 ve sonrası) : *heret'et*, İst. *hareket*; *d'elmiş*, İst. *gelmiş*; *beret'et*, İst. *bereket*; *d'wzel*, İst. *güzel*; *memlet'et*, İst. *memleket*.].

DMITRIEV bu çakışmadan ayrıntılı olarak söz eder (DAN B 1929:90 ve sonrası). DMITRIEV'in düşüncesine göre burada tarihsel bir bağlantı söz konusu değildir. İtirazlarımdan biri, yani söz konusu iki ağız alanının Türkçe dil alanının iki karşıt ucundan yer almakta oluşu, bizim getirdiğimiz kanıtlar karşısında temelsizdir.

Ön- sözcüğünün kimi yerlerde *öyn-* biçiminde yaşadığını da anmadan geçmeyeceğim; Vidin'de (*un-*, *uyn-*) ve Kuzeydoğu Anadolu'da Giresun ilinde (*öyn-*; CAFEROĞLU, Kuzey-Doğu İAT, 99, 100) bu biçimin karşılığını görüyoruz.

İncelenen olaylar doğal olarak Kuzeydoğu Anadolu ile dolayısıyla Batı Rumeli sınırları içinde kalmıyor. Bu olayların büyük bölümünü, örneğin Batı Anadolu'da ve başka yerlerde de, özellikle Doğu Anadolu'da bulmak olanağı var [Ne yazık ki, Erzurum'dan başlayarak güneyinde ve doğusunda yer alan Türkçe ağız alanlarını, yani ağız adalarını tanımıyoruz, (karş. SÄ-DEDDİN BULUÇ, Anadolu ağızları bibliyografyası. Türk. Mecm. VII-VIII, cüz 1, 327 ve devamı). Diyalektolojinin, her ağız olayının kendi coğrafi sınırı

vardır diyen temel ilkesini vurgulamaya sanırım gerek yoktur. Ama, açıktır ki Batı Rumeli ağızlarının karakteristik çizgilerinin bir bütün olarak ve ayrıntılarda bize çok şey anlatan çakışması, hiçbir yerde Kuzeydoğu Anadolu'da olduğu ölçüde görülmez. Kuzeydoğu Anadolu'nun kimi ağızları, örneğin Sürmene ağzı ve Kars ili Afşarlarının ağzı – konferansımızdan da ortaya çıktığı gibi –, Batı Rumeli ağızlarına sınımsı bağlıdır. Batı Rumeli ağızlarının anayurdu Trabzon, Rize, Çoruh ve Kars'tır. *Diyalektolojik* açıdan bu bölge kapalı ve organik bir bölgedir. (bkz. CAFEROĞLU'nun araştırması : 1945 yılı Kuzey-doğu Anadolu gezisinden. Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, I, 1946, 65-80. Kuzeydoğu Anadolu – Batı Rumeli ağızlarının, Köktürk yazıtlarının fonetik özellikleriyle ilişkilerini (bkz. 406, 408. s.) göz önüne alarak CAFEROĞLU'nun da – Kuzeydoğu Anadolu'nun *kel-*, *kibi*, *kün* vb. Ortak Osmanlıca *gel-*, *gibi*, gün biçimlerinden yola çıkarak – Kuzeydoğu Anadolu ağzı ve “Köktürkçe-Uygurca” ilişkisinden söz ettiğini burada anmadan geçemeyeceğim]. Amasya, Ordu, Giresun gibi daha batıda ve Erzincan, Erzurum vb. gibi güneyde bulunan bölgeler, asıl Kuzeydoğu ağızlarının yalnızca dağınık çizgilerini gösteriyorlar.

Şunu da belirginleştirmek gerekiyor : Kuzeydoğu Anadolu ağızları, araştırmamızda kullanılan eski biçimleri farklı değişimlerde; başka, kısmen eski, kısmen yeni biçimlerde de, yani aynı metinde, daha doğrusu derleme yapılan aynı kişinin dilinde gösteriyorlar. Kimi yerleşme merkezlerinin, hatta derleme yapılan kimi kişilerin ağzı göze çarpacak ölçüde birbirinden ayrılıyor. Bu koşullar bizi aldatmasın. Yeni, kısmen okul dilinden, kısmen ağızlardan alınma, olasılıkla yeniden doğmuş biçimler ya da eski biçimlerin değişimleri, yaptığımız yorumlara temel olan eski biçimlerin kanıtlama gücünü azaltmazlar. Birbirinden ayrılmalarından bu yana geçen beş yüz yılın hem Kuzeydoğu Anadolu, hem de Batı Rumeli ağzına önemli değişiklikler getirmiş olması çok doğaldır.

*

Belirttiğimiz çakışmaların da kanıtladığı gibi Batı Rumeli Türk ağızlarıyla Anadolu'nun kuzeydoğu ağızları arasında bağlantı vardır, yani Batı Rumeli'ye Türklerin yerleştirilmesinde Kuzeydoğu Anadolu'da yaşayan Türk ögeleri önemli rol oynamışlardır.

Kısmen eski düşüncelerin, kısmen de dostum LAJOS FEKETE ile yaptığım bir konuşmaya dayanarak, Rumeli'ye Türklerin yerleştirilişi ve buradaki Türk ağızlarının oluşması sorununu incelerken aşağıdaki gerçeklerin göz önünde bulundurulması gerektiği kanısındayım.

Osmanlılar Rumeli'ye yalnızca, Anadolu'nun sahip oldukları topraklarında yaşayan Türkleri yerleştirebildiler. Rumeli'de ilk Türk yerleşmesi daha XIV. yüzyılda Gelibolu-Edirne çevresinde oldu ve bu ilk yerleşenler Kuzeydoğu Anadolu Türkleri idi. Rumeli'nin Türk merkezi uzun zaman

Edirne idi, ondan sonra İstanbul oldu. Edirne sarayının dili – ki Bursa sarayının dilinin devamı olduğu kesindir– doğal olarak İstanbul sarayının diliyle aynı idi ve Osmanlı Türkçesi ortak dilinin ve yazın dilinin temeli de bu oldu. Böyle oluşan Osmanlı Türkçesinin ortak dili, yönetici tabaka eski bir geleneğe sahip bir *ornatum genus dicendi*'dir. Bu Osmanlı ağızı fonetik bakımdan Orhon anıtlarının diline ve başka Dip Oğuzca yazın dillerine yakındır. Osmanlı Türkçesinin ortak dilinin karakteristik özelliği saydığım konulardan biri, ünlü uyumunu sağlamaya ve bu arada da kurala uygun Köktürkçe ünlü dizgesini korumaya yönelik çaba; öbürü ise daha yüksek bir kültürü gösteren Arapça ve Farsça öğeleri bilinçli olarak kullanma kültürüdür. Bu dil Selçuklular çağından beri değişiklere uğradı; gelişmesinin en fırtınalı dönemini ise şu sıralarda yaşamaktadır. Eskiden yapılan bir araştırmaya göre bu dilin pek de kavranabilecek bir sorun olmadığı anlaşılan tarihi, birkaç on yıldan beri giderek daha da açık bir biçimde gözler önüne seriliyor.

Yönetici tabakanın seçkin ağzının, Bursa bölgesine ve Güneydoğu Rumeli bölgesine, kuzeyde Balkan dağlarına, batıda Sofya'nın doğusuna düşen yörelere kadar özel bir etkisi oldu. Osmanlı Türkçesinin dilsel kültür merkezi bu bölge idi. Bu bölgenin Kuzeydoğu Bulgaristan Türk ağız alanıyla da biraz bağlantısı oldu, ama buradaki yerleşim ve ağız ilişkileri daha karmaşıktır. Güneydoğu Bulgaristan'da da durumun böyle olduğu anlaşılıyor. Batı Rumeli ve özellikle Küçük Asya ağızları daha sonra az da olsa, seçkin dilin etki alanının dışında kaldılar. KÜNOS'un, Ung. Revue'nün VII. cildinde (1887, 433. s.) bu sorun üstüne söylediklerinde bu anlamda biraz değişiklik yapılabilir: "Die rumelische Sprache ist die 'intsche dil', d.h. die feine Sprache, die Sprache der Osmanen, und anatolisch ist die 'kaba dil', die grobe Sprache, deren sich die Türken, die Bauern Anatoliens bedienen."

Bursa-Edirne-İstanbul seçkin tabaka ağızı muhtemelen farklılıklarla, öbür beylik saraylarının dili olabilmiştir. Selçuk dili özellikle önemli ve ilginç bir sorundur; burada da benzer bir durumu hesaba katmak gerekir.

Doğu Rumeli'de Türk yerleşmeleri ve onun dilsel önemi üzerine söyleyeceklerim bu kadar. Peki bizim Batı Rumeli sorunumuz ne durumda? Bu iş – sanırım – şöyle olmuştur :

Osmanlılar XV. yüzyılda egemenliklerini Anadolu'nun kuzeydoğu bölgelerine yaydılar ve buradaki müslüman, yani Türk öğelerini – muhtemelen değişik dönemlerde – Batı Rumeli'ye yerleştirdiler. Batı Rumeli ve Kuzeydoğu Anadolu ağızlarının benzerliği ancak bununla açıklanabilir.

Batı Rumeli'de hangi Türk ağızlarının birbiriyle karıştığını ve bugünkü durumun nasıl oluştuğunu bilmiyorum. Bu dil tarihi sürecine ait bir Kuzeydoğu Küçük Asya ağzının doğrudan doğruya Batı Rumeli'ye atladığını düşünmek safhık olur. Yalnız şunu söyleyebiliriz, Batı Rumeli ağzının oluşmasında Kuzeydoğu Anadolu Türkçesinin kesin rolü olmuştur.

Türk ve Doğu Avrupa tarih araştırmalarının görevi bu yerleşmelerin tarihçesini aydınlatmaktadır. Türk gereci içeren belgelerde sayısız yerleşme tarihçesi kaynağı bulunmakta. Macar ve Türk bilimi çoktandır bu gereci işliyor. Bulgarların ve Yugoslavların araştırmaları da Balkanlar tarihinin bazı sorunlarının Türk kaynaklarına dayanarak aydınlatılmasında önemli katkılarda bulundu. Böylece Türk yerleşme tarihinin sistematik bir biçimde işlenmesine de sıra gelecektir; çünkü bu, Bulgar, dolayısıyla Yugoslav halkının tarihi açısından da önemli bir sorun alanıdır.

Dil tarihi açısından yukarıdaki açıklamalar birtakım yeni dayanak noktaları veriyor. Batı Rumeli ve Kuzeydoğu Anadolu'nun ağız benzerliklerinin kökeni Türk yerleşmesi öncesi yüzyıllara iniyor ve bu benzerlikler pek çok bakımdan açık olmayan veriler sunan Arap harfleriyle yazılı anıtlar ve dağınık karakterli ve çoğu zaman sorunsal değeri olan, Arap harfleriyle yazılı olmayan dil anıtlarının yanı sıra, yaşayan dil gereci görevini üstleniyorlar. Öyle ki bu gereç yardımıyla XV. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin gerçek biçimine birçok bakımdan – ilk başta ünlü dizgesi alanında – dil anılarının yardımıyla ulaştığımız noktadan daha çok yaklaşıyoruz. Bu gerecin kökeni Osmanlıca'nın belli bir bölgesindedir ve bu bölgeye özgüdür, ama doğal olarak öbür ağız bölgeleri ve ortak dilin tarihi açısından da gözden irak tutulamaz. Burada İstanbul ağzının Osmanlıca dil tarihi araştırmalarında temel alınmasının doğru olmadığını da vurgulamam gerekir. İstanbul ağzı, Osmanlı ağzıları içinde tarihsel ve yazınsal açıdan, hatta dil tarihi açısından da en önemlisidir; ama Dip Osmanlıca'nın ve Osmanlı Türkçesinin oluşmasının bir görünümünü, genellikle yalnızca Arap harfleriyle yazılı ya da böyle yazılmamış anılar; bütün Osmanlıca ağzlarıyla Osmanlı Türkçesi dışındaki eski ve yeni Oğuz dillerinin karşılaştırmalı bir incelemesiyle alacağız.

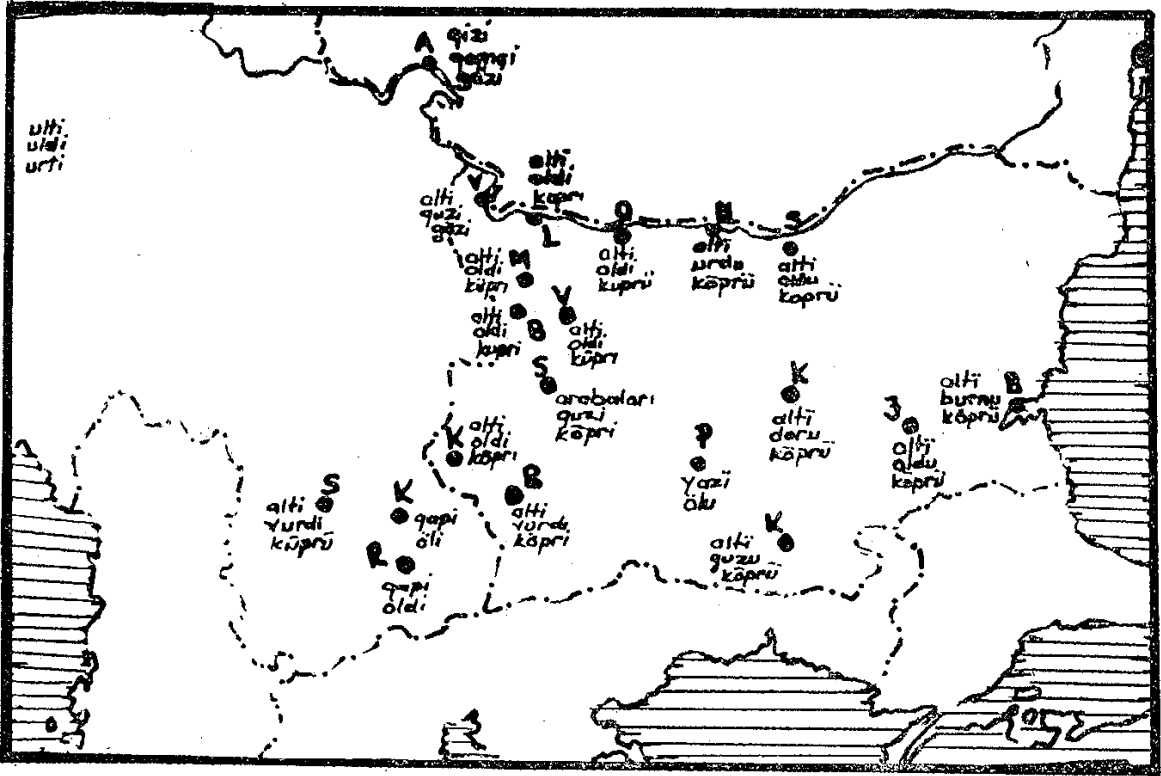
Araştırmalarımız Dip Türkçe yazıtların okunuşu açısından da yabana atılmayacak ipuçları veriyor.

$b^1 ul^1 ms^2$, $qil^1 ms^2$, $l^1 ms^2$, — $y^1\gamma is^2i$, γis^2i , $o\gamma l^1in^2$, $or^1t^1us^2inr^1u$, — t^2inl^1a gibi biçimler ashında *bulmiş*, *qılmış*, *almış*, *yağisi*, *ağisi*, *oğlin*, *ortusuğaru*, *tiğla* olarak okunmalıdır.

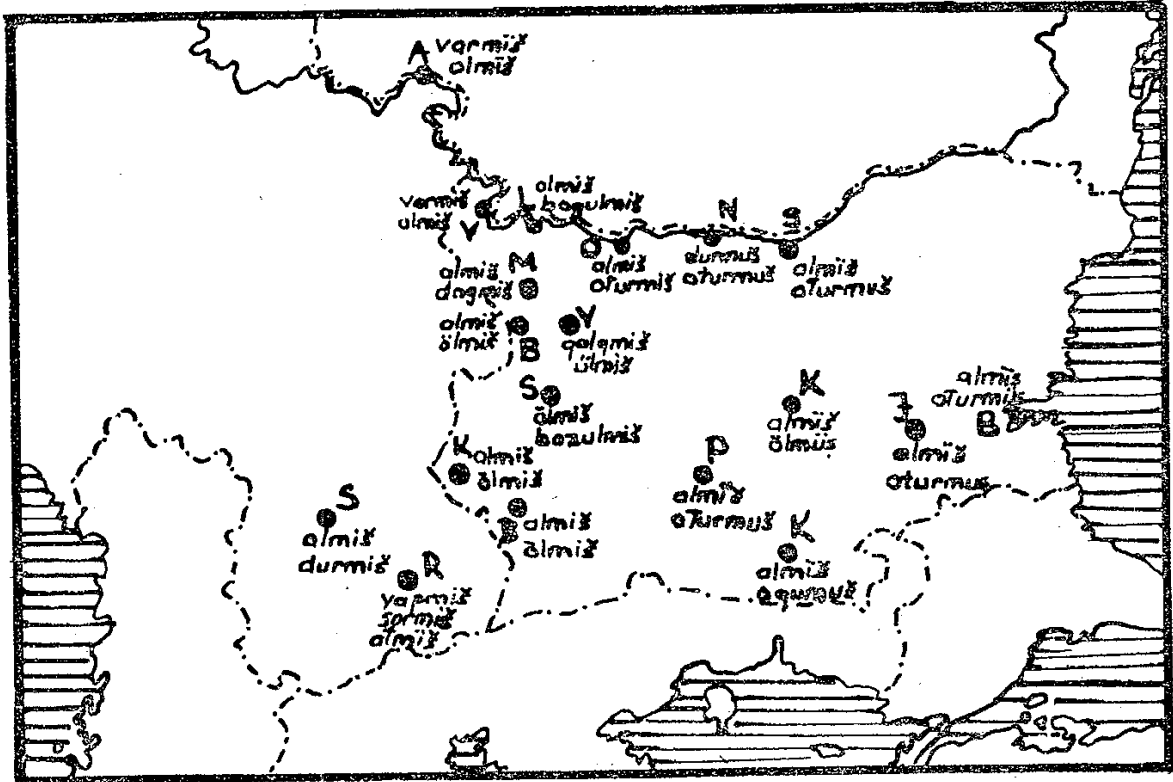
Macarcadan çeviren : VURAL YILDIRIM

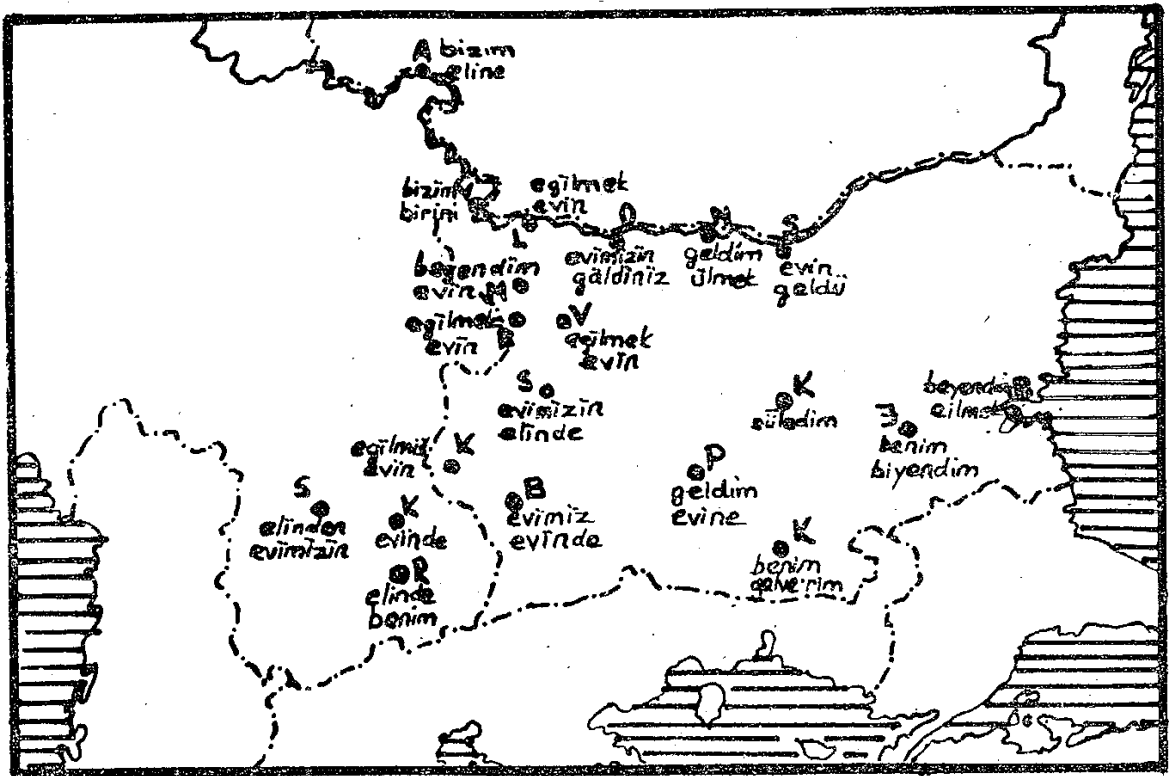
(A) Araştırma Bölgesinin Haritası

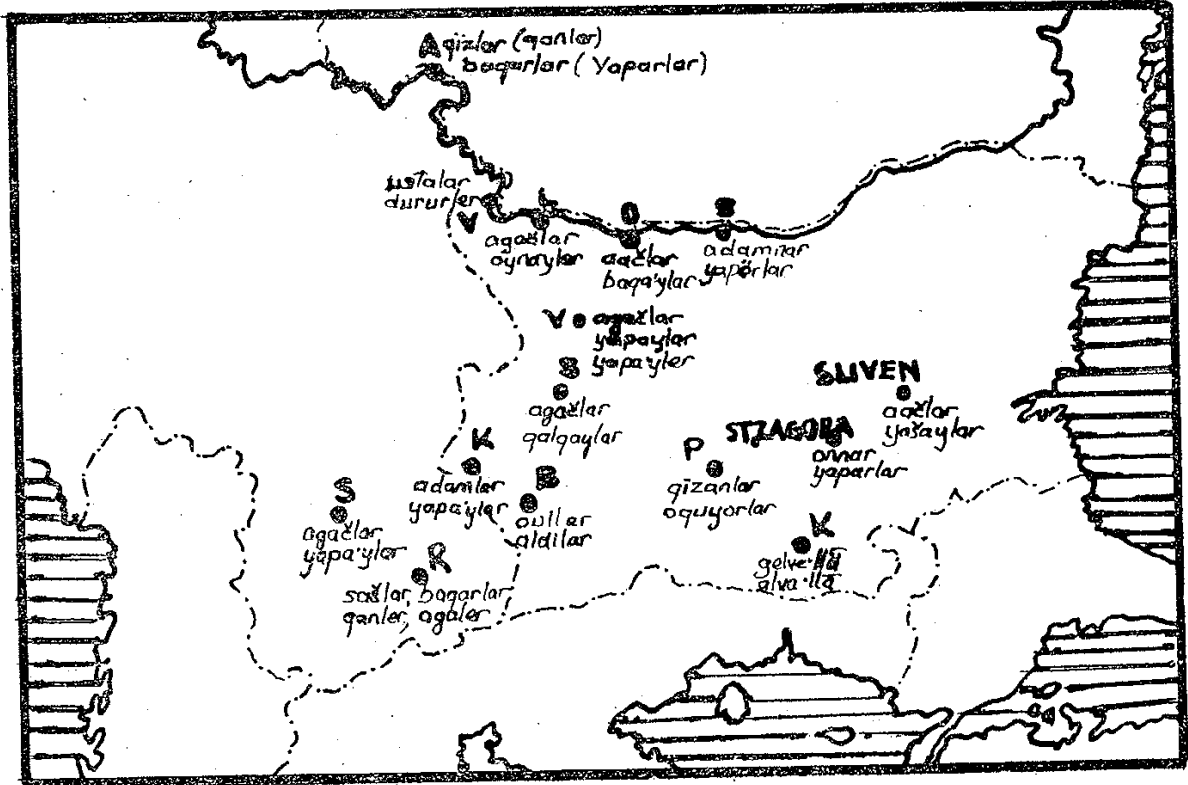
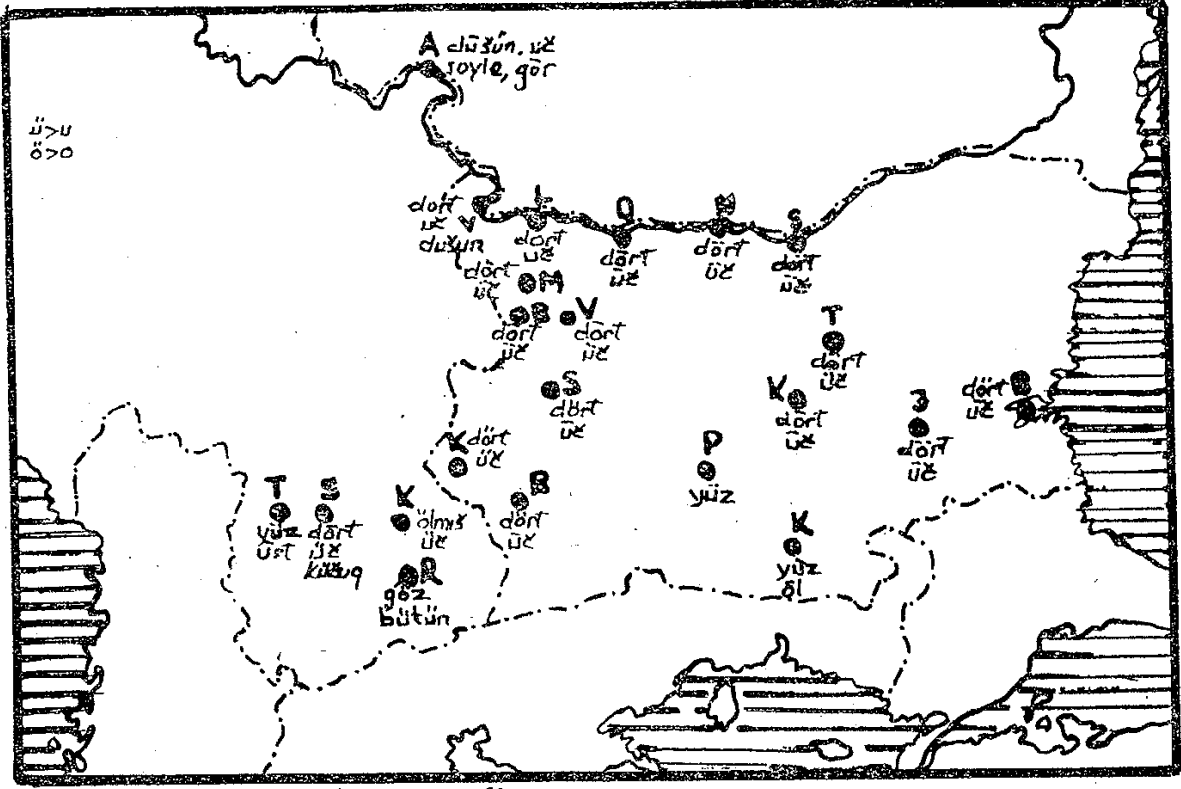
I. Sözcük sonu i, u, ü'nün karşılığı

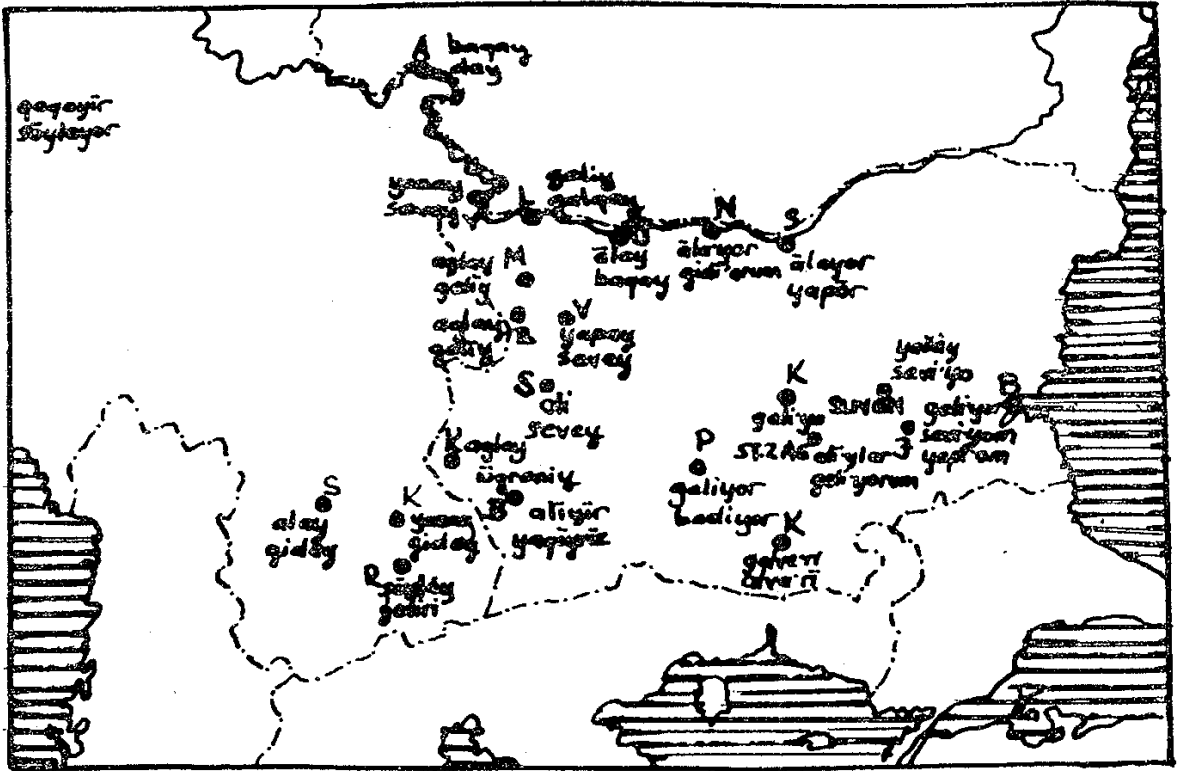
II. mîl geçmiş zaman eki biçimleri

III. i (ri) karşılanması

VIII. Y - şimdiki zaman eki